
Dones de Gràcia

Itineraris històrics

Dones de Gràcia

Itineraris històrics

Isabel Segura Soriano

Ajuntament de Barcelona

Arxiu Municipal

Districte de Gràcia

Centre d'Informació i Recursos de la Dona

Edita:

Ajuntament de Barcelona. Districte de Gràcia 2011
© Ajuntament de Barcelona

Consell d'edicions i publicacions:

Carles Martí, Enric Casas, Eduard Vicente, Jordi Martí, Jordi Campillo,
Glòria Figuerola, Víctor Gimeno, Màrius Rubert, Joan A. Dalmau,
Carme Gibert, José Pérez Freijo

Autora:

Isabel Segura Soriano

Col·laboradores:

Josefina Altés
Pilar Batet
Maite Carvallal Piñeira
Emèrita Castrillo
Anna Maria Drets
Eugènia Fernández i Espina
Conxa Garcia
Teresa Gomà
Montserrat Gómez
Consol Lacida
Anna López Callejón
Cinta LLasat
Montse Margalef i Cedó
Fina Martín
Carme Martínez Femenias
Feli Pérez
Anna Maria Prats
Berta Riesco
Maria Soria
Júlia Vaquero
Maria Teresa Pi-Sunyer
Vocalia de Dones de l'Associació de Veïnes i Veïns de Gràcia

Agraïments:

Josep Maria Contel i a tot el Taller d' Història de Gràcia.
Héctor López, fotògraf i l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona
I molt especialment a la Isabel De Ricart Mesones i la Montserrat Sans Gómez

Direcció i coordinació de l'edició:

Elisenda Ortega Robert, Direcció de Serveis a les Persones de Gràcia
Beatriz García García, Centre d'Informació i Recursos per a les Dones
Olga Anís Sinués, Direcció de Programes de Dones
Amèlia Poves, de l'Arxiu Municipal del Districte de Gràcia

Revisió lingüística:

Maria Eugènia Godayol Puig

Disseny gràfic:

Palli: Disseny

Impressió:**Dipòsit legal:****ISBN:**

Febrer 2011

Imprès en paper ecològic

Benvinguda sigui aquesta obra.

Un recorregut pels barris de Gràcia al llarg de la nostra història i des de la sempre rica i generosa mirada de la dona. Des d'aquests ulls que tot ho veuen amb aquella mirada diferent, sincera, tendra i a la vegada crítica i ferma.

Testimonis de dones graciencques que han fet història, des de la vessant més íntima i potser menys reconeguda, però essencial, la quotidiana i d'altres que han deixat petjada a través de l'exercici de diferents professions.

Teniu a mans un recull d'imatges i textos del que va ser la Gràcia del segle XX, de la seva transformació. La realitat d'una Gràcia que, en essència, tampoc ha canviat tant. Descriu un territori d'acollida, punt de trobada de persones de procedències ben diverses que han anat formant la idiosincràsia d'un poble, el gracienc, que s'ha anat fent a si mateix amb el treball conjunt de tothom que s'hi ha volgut sumar... Com en el temps actual.

Gràcies a l'autora, la historiadora Isabel Segura, al CIRD i a l'Arxiu del Districte; gràcies al Consell de Dones i al Taller d'Història; i moltes gràcies a totes aquelles dones, que de manera anònima o pública, ens han ajudat a créixer, a millorar i a ser el que som. Els seus esforços i sacrificis han tingut recompensa i en seguiran tenint mitjançant el reconeixement de l'imaginari col·lectiu i d'aquelles persones que valoren l'experiència com un aprenentatge per a millorar la societat.

Guillem Espriu i Avendaño
Regidor del Districte de Gràcia

La realitat de les dones ha estat, històricament, feta invisible. Aquest fet respon a una cultura i a una situació de marginació i discriminació de les dones dins el conjunt de la societat. En aquest sentit, des de la Regidoria de Dones de l'Ajuntament de Barcelona hem fet l'aposta de contribuir a la recuperació de la història de les dones, perquè reinterpretant les fonts amb una nova mirada, fent-nos ressò de les veus silenciades i situant-les al lloc on els correspon aconseguim una història més completa del conjunt de tota la nostra ciutat.

Amb la col·lecció Dones i Moviments Urbans, l'Ajuntament de Barcelona vol contribuir a aquest objectiu de situar l'experiència femenina en el centre de l'anàlisi històrica per recollir i reivindicar la presència i la participació de les dones a la vida de la nostra ciutat. Perquè, malgrat els avenços, la manera de relatar la història és encara avui profundament androcèntrica.

El llibre que teniu a les mans, *Dones de Gràcia*, és una obra col·lectiva, feta a partir de moltes i diverses veus, en què les protagonistes representen un exemple proper d'aquesta reivindicació de les dones com a agents històrics en la defensa dels seus drets i en la construcció de la nostra societat. Sempre dic que la Gràcia d'avui no s'entendria sense l'aportació que les dones hi han fet al llarg dels temps.

Vull agrair la participació de totes aquestes dones que, amb gran complicitat, han fet possible la creació d'aquest llibre. Gràcies per regalar-nos el vostre temps, la vostra dedicació i el vostre testimoni. I gràcies també a totes les persones que heu col·laborat d'una manera o d'una altra a fer realitat aquest text, que, de ben segur, aconseguirà que els seus lectors i les seves lectores s'adonin de la importància del paper de les dones en la història del seu barri, del seu districte, de la seva ciutat.

Elsa Blasco i Riera

Regidora de Dones i Joventut

Índex

- 11** **Introducció**
- 15** **Espai d'origen**
- 29** **Els treballs i els seus espais**
- 55** **Espai polític**
- 71** **Nomenclàtor**
- 81** **Bibliografia**

Introducció

“A l'atzar agraeixo tres dons:
haver nascut dona,
de classe baixa
i nació oprimida.
I el tèrbol atzur de ser tres voltes rebel”

Divisa. Maria Mercè Marçal

Dones de Gràcia: itineraris històrics és una proposta de treball col·lectiu per recuperar el protagonisme de les dones en la construcció dels diversos barris del districte de Gràcia, durant el segle XX.

Per què? Perquè sovint la història ha oblidat un dels fets més importants de les col·lectivitats: el fet de mantenir la vida quotidianament i fer possible la continuïtat de la societat. En aquesta quotidianitat, que ha passat pel treball domèstic i de cura, pel treball remunerat i també per millorar la qualitat de vida de l'entorn, sigui familiar, sigui col·lectiu, les dones hi han tingut un protagonisme destacat.

És, doncs, una proposta de canvi d'escala en la perspectiva històrica. Deixem en segon lloc aquella història de molt soroll, de "grans" esdeveniments, i concentrem la nostra atenció en esdeveniments que han quedat al marge dels enfocaments històrics tradicionals, malgrat ser absolutament imprescindibles per a la continuïtat de les societats.

Volem recuperar itineraris que han quedat invisibles en moltes de les narratives històriques. Volem recuperar experiències que no han estat inscrites en el discurs històric convencional. Volem recuperar escenes de la vida quotidiana i ho volem fer amb les protagonistes de la història que ens han volgut acompanyar, és a dir, a partir de les experiències de dones de Gràcia, convocades pel Consell de les Dones del Districte, que ens vam trobar, amb regularitat, cada quinze dies.

Com ho farem? A través de les fotografies dels àlbums familiars, fotografies que, en la majoria de casos, han estat recopilades, ordenades i classificades per dones, i que formen una narrativa històrica, una narració que gairebé sempre ha anat acompanyada d'una veu femenina que ens ha explicat qui eren, què feien i com es relacionaven les persones captades en aquelles imatges.

Volem recuperar imatges de Gràcia que ens parlin del canvi del paisatge durant tot el segle XX i també d'aquells altres paisatges que hi han arribat, a través de les persones que, procedents d'altres contrades, han acabat per ser-ne, de Gràcia.

Volem recuperar imatges i narracions dels treballs de les dones i dels seus espais, tant del treball remunerat com del treball domèstic i de cura.

Volem recuperar imatges de l'espai polític entès com l'espai de relació i de creació de xarxes.

Ara, iniciem el recorregut.

Espai d'origen

El districte de Gràcia està format pels barris de: Vallcarca, els Penitents, el Coll, la Salut, el Camp d'en Grassot i la Vila de Gràcia. La Travessera de Dalt, al llarg de la història, marca una línia de diferenciació entre els que serien els barris situats per sobre, els tres primers esmentats, i els barris de sota. A grans trets, parlariem dels barris de muntanya que creixien a les valls i als terrenys de la serra de Collserola, de la muntanya del Coll i de la muntanya del Carmel; i dels barris de sota la Travessera, la Vila de Gràcia i el Camp d'en Grassot, amb una disposició del relleu més planera.

La diferent orografia i la proximitat al centre de la ciutat de Barcelona farà que l'evolució dels barris sigui diferent. En els dos barris més propers a la ciutat, el creixement de la urbanització és anterior i més intens que als altres.

Vallcarca i els Penitents, el Coll i la Salut, muntanyes i valls conformen un paisatge, amb abundor de vinyes i de fonts, utilitzades com a espais de trobada i que també abastiran d'aigua la ciutat de Barcelona com, per exemple, la font del Remei, canalitzada cap a Barcelona des del segle XVI.

Dones de Gràcia, 1920-1921.
Procedència: Fons Rosa
Compte, AMDG

Barri del Coll.
Fotògraf: Héctor López

Dues dones a la font.
Barri de Vallcarca.
Procedència: Fons Buch.
AMDG

L'orografia "accidentada" i alguns topònims, com el Salt de les Bruixes, al Coll, ens remetent a experiències llunyanes d'algunes dones. El Salt de les Bruixes rep el nom d'una llegenda, de la memòria o dels records? Sigui com sigui, el cas és que a pobles i viles de Catalunya hi havia dones que van ser estigmatitzades, van patir violència i, fins i tot, la mort. Les dones acusades de bruixeria eren dones que tenien uns coneixements relacionats amb la salut que venien d'antuvi i es transmetien de generació en generació. La medicina, des de l'època romana, era a mans de les dones. La salut estava relacionada amb l'alimentació i amb el coneixement de plantes remeieres. També hi ha constància que les farmàcies de Barcelona, a l'època romana, eren regentades per dones. Aquests sabers es van ampliar i es van perllongar en el temps fins que, al segle XIII, es van institucionalitzar els estudis de medicina, més vinculats a la retòrica que a la pràctica, i les dones van ser excloses de les acadèmies mèdiques. Amb tot, però, durant tota l'edat mitjana, la pràctica de la medicina restà majoritàriament en mans de dones. El bagatge de coneixements es transmetia oralment de generació en generació, però també s'han conservat tractats de medicina escrits per dones. El més conegut és *Sobre les malalties de les dones*, llibre escrit al segle XI per la metgessa de Salern, Trotula, i que fou traduït a diverses llengües, també al català, entre els segles XIV i XV.

Urba Garcia a la Muntanya
Pelada, anys seixanta.
Procedència: Urba Garcia

El prestigi de les metgesses era tan gran que, malgrat la prohibició que les dones exercissin la medicina, els reis de la Corona catalano-aragonesa van triar dones perquè tinguessin cura de la seva salut.

Sabien com procurar remeis i com tractar el cos. Van ser les primeres farmacòlogues, ja que tenien coneixement de les herbes remeieres i les collien i les cultivaven. Van ser llevadores que anaven de casa en casa i de poble en poble. Durant molts segles van ser metgesses sense títol. I transmetien les seves experiències entre veïnes o de mares a filles.

Anys a venir, la intransigència envers els coneixements mèdics de les dones provocà una reacció violenta i en començà la persecució i l'estigmatització, que arribà, en alguns casos, a l'assassinat.

Relativament a la vora del Salt de les Bruixes, al barri de la Salut, hi ha la torre Aleu, la casa de qui fou la primera doctora en medicina de l'Estat espanyol, Dolors Aleu i Riera. I, curiosament, a l'actual districte de Gràcia, exercia com a metgessa Dolors Lleonart i Casanovas, que es va llicenciar el 1886, a l'edat de 20 anys i va estar vinculada professionalment al districte de Gràcia.

Dolors Aleu i Riera, i Dolors Lleonart i Casanovas són el lligam amb aquelles anomenades "bruixes", amb aquelles guaridores de l'etapa medieval que, després d'anys de persecució, van poder exercir la seva feina, no sempre exempta de polèmica perquè alguns professionals expressaven la seva oposició a la incorporació de les dones a la medicina, amb paraules tan poc "científiques", amb paraules que denoten por a perdre els privilegis, com aquestes: "La mujer nunca servirá para el ejercicio de la medicina" i recomanaven, amb un to barroer, mal educat i sexista que les dones havien de tornar a rentar els plats, paraules que encara avui en dia podem escoltar, desgraciadament.

Paisatge en transformació

En aquell paisatge, a mitjan del segle XIX, encara hi predominaven els camps però s'hi intuïen canvis, canvis que vindrien representats per un nou element arquitectònic, les fàbriques mogudes per la força del vapor i la seva inseparable xemeneia.

Per exemple, el 1837, el vapor Vilaregut, més conegut com a Vapor Vell, es trasladava al carrer Perill, la fàbrica emigrava des del barri del Raval. Dos anys després, un altre vapor, el vapor Puigmartí, també s'instal·lava al barri.

La importància de les empreses i el ritme de construcció de les noves naus industrials no deixava de sorprendre. Tant és així, que al Diari de Barcelona, del dia 31 de juliol de 1861, hi apareixia el text següent:

“De algunos años a esta parte se han abierto importantes establecimientos industriales en varios de los pueblos vecinos a esta capital, con gran ventaja de las condiciones económicas e higiénicas, respecto a circunstancias de localidad. La villa de Gracia, que era de las que hasta ahora había quedado bastante rezagada entre las demás poblaciones limítrofes, tiene ya en su recinto varias fábricas, montadas algunas de ellas en grande escala.”

El text fa explícites les raons per les quals algunes indústries decidien instal·lar-se a Gràcia: en primer lloc, pels avantatges econòmics i, en segon lloc, per la disponibilitat de sòl per construir que feia que se situessin en entorns poc urbanitzats.

A la *Guia de Barcelona*, de 1849, podem llegir: “Son muchas las fábricas y talleres que contiene, entre las primeras es notable la de vapor para tejidos de algodón, de la propiedad del Sr. Puigmartí” però, malgrat que es digués que era

propietat del Sr. Puigmartí, caldria fer marxa enrere i recordar que el 29 d'abril de 1843, quan Isidre Puigmartí i Mates es va casar amb Josefa Urgell i Casals, aquesta va aportar, en concepte de dot, al seu espòs, la quantitat de “diez mil libras procedentes de su peculio”, segons van deixar establert a l'escriptura de capítols del 19 d'octubre de 1836 tot i que es parlés del Sr. Puigmartí, de ben segur, també hauríem de parlar de la Sra. Urgell.

La fàbrica, dedicada a la filatura de teixit, pintat o estampat en cotó, s'estenia entre Travessera de Gràcia, Ciudad Real, Milà i Fontalans i Verge de l'Empar i era tan important i en tenia tant, de renom, que un dissabte del mes de març de 1844, la reialesa la visità:

“...entre una y dos de esta tarde S.M. ha visitado el Hospital General dejando allí muestras de su piedad, no menos que en el Hospital Militar a donde luego se ha dirigido. Posteriormente ha ido a la fábrica de Puigmartí, sita en el barrio de Gracia, donde le han recibido algunas trabajadoras vestidas de blanco que derramaban flores y aguas olorosas, las cuales han ofrecido en nombre de todos aquellos trabajadores (unos quinientos) un grande y esquisito ramo”, segons el *Diario de Barcelona*, 10 de març de 1844.

Fabricants i també treballadors constitueixen una part del paisatge humà de Gràcia.

Gràcia, l'any 1902, tenia més contribuents d'arts i d'oficis (494) que industrials (401). Amb tot, els darrers censos del segle XIX mostren la xifra de 20.000 obrers d'ambdós sexes que treballaven a les fàbriques i als tallers graciencs.

**Mercat de l'Abaceria, a Gràcia,
construït sobre una part dels terrenys
del vapor Puigmartí.
Procedència: Fons Buch, AMDG**

Nenes acollides
a les sales d'asil, creades
per Josefa Massanès.
Procedència: *Feminal*,
número 1, 28 d'abril de 1907

Nenes fent labors a les sales
d'asil de Gràcia.
Procedència: *Feminal*,
número 1, 28 d'abril de 1907

Relacions de veïnatge no sempre amigables entre habitatges i indústries

Any rere any, noves instal·lacions industrials ocupaven terrenys a Gràcia. Les relacions de veïnatge entre habitatges i indústries no van ser sempre cordials. Es conserven diversos expedients a l'arxiu del districte que posen en relleu les tensions entre habitatges i indústries.

“Los que firman, vecinos y propietarios de las calles de Badía, de Trilla, de Cortes, y demás anexos, anhelosos de ser protegidos por la ley a V. S. acuden para manifestar que en dicha calle de Badia funciona y ahora lo están engrandeciendo un establecimiento maquinario en el que funcionan dos conductos chimeneas cuyas alturas del uno es sobre dos metros y el otro sobre cinco de lo que resulta que inundan el vecindario por el humo tan bajo que sale y produce un pestífero hedor sea por la calidad del carbón o por otra causa propia de su operación, añade a esto la lluvia de partículas o copos negros que despide dicho humo, manchando la ropa de habitaciones y terrados y perjudicando las plantas y árboles de los huertos y se convencerá V. S. de lo muy perjudicados que viven por dicho establecimiento.”, cèdula 183.

Creadores de ciutat

A Gràcia, prop de l'església de Sant Joan hi havia les sales d'asil, institucions que va posar en marxa Josefa Massanès, des de 1864, amb l'objectiu d'acollir criatures, de tres a dotze anys, filles i fills de jornaleres i jornalers del barri mentre aquests realitzaven una feina remunerada. Les criatures s'hi estaven, a les sales d'asil, del matí al vespre.

La notícia de les sales d'asil era publicada a la revista *Feminal*, publicació dirigida per una dona, Carme Karr, al primer número de la re-

Alumnes de l'escola creada per Adela Domènech.
 Procedència: Anna Maria Prats

vista que va aparèixer el 1907. A la fotografia que acompanyava l'article, hi veiem nenes jugant, aprenent a cosir i menjant.

En una societat que no creava serveis, en què l'accés a l'educació encara no era un dret universal, les dones creaven espais, creaven institucions, per fer possible que les dones que tenien una feina remunerada, poguessin exercir-la sense la pressió de saber que les seves criatures romandrien soles al carrer.

Una altra dona, Adela Domènech i Serra, el 17 de gener de l'any 1899, va fer donació a l'Ajuntament de Barcelona d'un edifici del carrer de Sant Pere Màrtir que destinava per fundar-hi tres escoles —una de pàrvuls, una de nois i una altra de noies. L'Ajuntament acceptà

aquesta fundació i va prendre possessió de l'edifici, cedit el dia 17 de juliol de 1901 per instal·lar-hi les tres escoles públiques, mentre esperava el llegat de la fundadora per establir-hi les escoles gratuïtes i de caràcter popular, com ho va deixar establert Adela Domènech en les bases de la seva fundació.

Les obres per convertir la casa en escoles i condicionar, a més a més, les habitacions dels mestres van ser pagades per ella mateixa. A canvi de la cessió i de la inversió, l'Ajuntament es comprometia a atorgar-li una pensió vitalícia.

Les escoles del Patronat Domènech van començar a funcionar el primer d'octubre de 1919, reformades i seguint les exigències i orientacions de la pedagogia moderna.

**Imatge del carrer
Gran de Gràcia, abans
Salmerón, 1931.
Procedència: Fons Buch,
AMDG**

Ens trobem davant d'una continuada activitat, de la creació d'espai, de la creació de serveis, en un entorn que creixia i que es transformava de manera persistent des que el vapor posà en marxa la revolució industrial.

Gràcia, a les darreries del segle XIX, vivia immersa en aquest paisatge que es transformava, un paisatge no només físic, que veia la progressiva desaparició dels camps, ocupats ara per tallers i per habitatges. Els canvis també afectaven les maneres i els sistemes de treball, la manera de viure i les relacions entre els sexes.

Algunes dones van actuar com a urbanitzadores. Aquest és el cas d'Àgueda Trilla, propietària, que inicià el procés d'urbanització de la seva antiga explotació agrícola, Can Trilla, segons el projecte de l'arquitecte Pere Serra i Bosch, entre els anys 1824 i 1830. S'urbanitzà la plaça Trilla i els carrers de Santa Rosa, Trilla, Santa Àgata, Santa Magdalena, Badia i Astúries i s'hi van construir 50 cases. L'antiga masia es conservà i passà a ser el Colegio Ibérico, de titularitat privada.

El carrer Gran es convertiria en el carrer més car de Gràcia i, en aquest sector, s'hi construirien les cases amb més voluntat representativa del poder econòmic, especialment les més properes al passeig de Gràcia. A principis del segle XX, les antigues construccions del carrer Gran de Gràcia, les cases unifamiliars i les fàbriques desapareixien progressivament i eren substituïdes per habitatges plurifamiliars, inspirats molts d'ells en el llenguatge arquitectònic que causava furor a l'època, el modernisme.

En aquell passeig, una dona hi havia fet construir una casa espectacular, la Pedrera. Pocs metres més amunt, al final del passeig de Gràcia, una altra dona, que intervingué de manera rotunda en el paisatge, va ser Consuelo Fabra i Puig, propietària de la casa con-

guda amb el nom de Casa Fuster; filla de l'enginyer industrial, empresari tèxtil i hereu del marquesat d'Alcella, que estava casada amb Mariano Fuster Fuster, un propietari de terres illenc que acabava de fracassar en l'intent d'aixecar un negoci d'elaboracions de caves, en unió amb els propietaris de la Companyia Anís del Mono de Badalona.

La casa s'aixecava sobre l'antiga fàbrica de xocolates Juncosa i, el 1905, van demanar els permisos per enderrocar-la i construir-hi una casa plurifamiliar, destinada a lloguer, i li van encarregar el projecte a l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner.

Ella era la propietària dels terrenys, segons consta en tota la documentació oficial, i ella fou qui, el 1906, demanà autorització a l'Ajuntament de Barcelona, a través del seu marit, que actuava com el seu representant, per enderrocar les antigues construccions que hi existien. Malgrat tot, s'ha volgut crear una mena de llegenda "rosa", molt pujada de to: "La casa fue un regalo del señor Fuster a su esposa, con la intención añadida de embellecer la ciudad de Barcelona". Res de regal, aquí hi ha una propietària, amb noms i cognoms, Consuelo Fabra i Puig i un edifici, encara dempeus, convertit avui en hotel.

Aquell mateix any 1906, una altra dona, Josefa Marsans i Peix, va fer construir una torre al passeig de la Mare de Déu del Coll, números 41-51. Encarregà el projecte a Juli Mariné. L'aspecte exterior de l'edifici era eclèctic, com el de tantes altres cases que s'havien construït ja a Barcelona; només travessar la porta d'accés, entrem en un nou món, impactant, d'estil neoàrab, molt del gust de l'època, una època que se sentia atreta per llunyanies geogràfiques i culturals, i que contrasta poderosament amb les sales d'estar, els salons, els salonets i el menjador, d'estil més, com ho diríem, clàssic?, és a dir, d'estil Lluís XV.

Miss Phillips, guanyadora del Premi de tennis organitzat conjuntament pel Club de Tennis la Salut i el Club de Catalunya.

Procedència: *Feminal*, número 1, 28 d'abril de 1907

Tramvia, de tracció animal cap a Gràcia, des de la plaça de Catalunya.

Elles van carregades amb bosses i cistells, hi porten compres però també, probablement, roba per rentar que serà retornada neta, a canvi d'una ínfima remuneració.

Procedència: Fons Buch, AMDG

Gràcia, en aquells moments, comptava amb algunes instal·lacions esportives. Una de les més reconegudes va ser el Club de Tennis la Salut que va ocupar pàgines de diaris i revistes per ser un dels primers en organitzar campionats femenins de tennis.

El mes d'abril de 1907, la revista *Feminal* dedicà un article a parlar del "lawn tennis i la dona". Tot just, les dones començaven a practicar esports, a participar en campionats sense haver de suportar adjectius qualificatius ofensius, fet que només estava a l'abast de les dones de les classes amb més recursos. Al Club de Tennis la Salut i també al Club de Catalunya "en algunes hores, hi trobareu una gran quantitat de senyoretetes elegants i de les nostres més distingides famílies, aprofitant-se dels avantatges d'un exercici ben útil".

Gràcia es va anar fent gran. A finals de segle, segons l'anuari Riera, de 1896: "Hoy Gracia, por su indústria, por su población y por los medios acumulados, es una villa de las más importantes de España". Amb altres paraules, i xifra amunt, xifra avall, Jaume Fabre i Josep Maria Huertas concreten que Gràcia era la novena ciutat espanyola, pel que fa a la població, quan va ser absorbida per Barcelona el 20 d'abril de 1897, després d'haver estat poble independent durant uns anys.

Gràcia s'havia anat fent amb persones de procedències diverses. Algunes arribaven des d'altres barris de Barcelona, d'altres ho feien des de poblacions relativament properes, i unes altres ho farien des de diversos pobles de la ruralia catalana. Anna Maria Prats ens explica que la seva àvia materna arribà a Barcelona, procedent d'Amposta, a finals del segle XIX. A mitjan del segle XX, una altra dona, Maria Mercè Marçal, nascuda a Barcelona accidentalment, als pocs dies de vida, va tornar al seu poble, Ivars d'Urgell i, anys a venir, faria el viatge en sentit contrari. Algunes dones portaven a la retina diferents paisatges de poblacions de la Península, com Emèrita Castrillo, presidenta de l'Associació de Dones Mas Falcó Penitents, nascuda a Villamelendro de Valdavia, Palència, que va arribar a Barcelona amb 21 anys. I encara d'altres van arribar de més lluny, d'Europa, fugint de persecucions polítiques quan Hitler

Parada de tramvies,
ja electricats, als Josepets,
el 1912.

Procedència: Fons Buch,
AMDG

ocupà el poder a l'Alemanya, com la fotògrafa Margaret Michaelis. I més recentment, hi van arribar dones procedents d'altres continents.

Gràcia ha estat, doncs, lloc d'acollida i, en el seu territori, hi conviuen persones de procedències diverses, amb altres paisatges d'origen, que han acabat convertint i transformant, elles mateixes, el paisatge divers i canviant del barri.

Als anys vint, una de les persones que va arribar al barri de Gràcia, procedent d'Astúries, va ser Otília Castellví. Havia nascut el 1917 i ens ha deixat un magnífic retrat de Gràcia de la dècada dels anys vint:

“A Barcelona, com a totes les grans ciutats, a les barriades circumdants, hi predominaven, en gran majoria, els habitants de condició obrera. L'exvila de Gràcia (ja aleshores barri barceloní) era la que tenia més percentatge de menestralia. És cert que hi havia en aquell temps bastants fàbriques (la majoria tèxtils) que ocupaven un bon nombre de persones d'ambdós sexes però, en general, la gent de Gràcia eren, en conjunt, especialistes en treballs de tota mena.

A cada carrer s'hi trobaven tallers i obradors d'artesanía on sovint s'hi feia una feina més artística que pràctica.

També hi havia una gran part de treballadors anomenats “amb corbata” (oficinistes, dependents, sastres, etc.). Les dones, naturalment, no dúiem corbata, però érem també una legió les que compartíem els treballs d'agulla, de comerç i de despatx.

La família de la Meri,
al seu lloc d'origen.
Procedència: Meri

Plaça Joanic, 1931.
Sempre amb cistells, sempre carregades.
Procedència: Fons Buch, AMDG

Els dies feiners, al matí, de quarts de nou a les nou, i al migdia, de quarts de tres a les tres, una riuada d'homes i de dones joves sorgien del barri, a peu, empenien carrer Gran i passeig de Gràcia avall, i s'anaven distribuïnt per l'Eixample i el Casc Antic de la ciutat, fins al lloc respectiu de treball. A l'hora de plegar, tant al migdia com al vespre, aquest camí es feia a la inversa.

Dins d'aquesta allau dinàmica de graciencs caminaires, molts anys hi vaig ésser jo, una de les moltes modistes que empeníem la passejada amb l'alegria que provoca la resignació ben entesa" (Otilia Castellví, 1997, p.13-14).

Al districte de Gràcia, també hi va viure Clementina Arderiu, concretament a l'avinguda de la República Argentina. I, en el seu poema "El meu carrer", en fa un retrat.

El meu carrer

Pel meu carrer passa una gent estranya,
homes i dones, cadascú amb el feix;
pel meu carrer, que és dalt de la muntanya,
corren les aigües i molta herba creix.

Cada passant és abordat pels gossos,
pels rondadors i els sorruts guardians;
de tota porta van eixint caps rossos,
infants petits i altres vailets més grans.

Al fons de tot, quan el carrer davalla,
s'albira el mar amb sa lluur d'argent,
el nostre mar barceloní que calla
i és oblidat de tanta bona gent.

És cosa rara si algun carro hi puja;
només sé d'un que ve cada matí
i passa l'hora en què el dormir ja enuja
i és dolç el dringoleig que els ulls fa obrir.

Tothom com a pagès s'hi diu bon dia,
Perquè tots semblen coneguts de temps,
S'hi senten cants de gall, crits d'establia
I fins i tot manta sentor de fems.

Però és el vent, que d'entrebancs no cura,
del meu carrer el passejador fidel:
ell ve rabent, sols un moment s'atura
i des d'aquí llança son clam al cel.

Clementina Arderiu. *Poesies Completes*. 1952.

Si Clementina Arderiu va posar paraules al seu carrer, al seu barri, Mercè Rodoreda posà en el mapa, a nivell internacional, dos espais de Gràcia amb *La plaça del Diamant* i *El carrer de les Camèlies*, dues novel·les de la reconeguda i traduïda escriptora barcelonina, capaç d'encabir tot un món en aquests dos enclavaments.

Els treballs i els seus espais

Treball domèstic

Històries de la llet

Finals del segle XIX. Regirant expedients de l'Arxiu de Gràcia, concretament els que fan referència a la secció de beneficència i, més en concret, els expedients que es guarden sobre alletament, se'ns fa evident com d'imprescindibles n'eren, les dones, per mantenir la vida, especialment la de les criatures. Avui que a les

Urba Garcia, amb les seves criatures al balcó de casa seva, als anys cinquanta.
Procedència: Urba Garcia

farmàcies podem trobat substituïts de llet materna, si retrocedim en el temps, tots aquests productes no existien i l'única possibilitat de subsistència per a una criatura era la llet d'una dona, fos o no fos la seva mare.

Tots aquests expedients narren històries de dones que no podien alletar la seva criatura perquè no tenien llet –les causes eren diverses– o bé de mares que havien mort.

Així, d'una banda, les mares i d'altra banda, les dides –que també havien estat mares recentment– vetllaven per la supervivència de les criatures.

Una de les històries relacionades amb aquestes vivències és la de Teresa Martínez Gotay, que va sol·licitar a la beneficència municipal que es fes càrrec de les despeses ocasionades per a la lactància del seu fill Ricardo Suárez Martínez. Vivien al carrer de l'Aurora, ara Mozart, número 1, botiga, i no podia alletar el seu fill de dos mesos i mig, ni tampoc no podia pagar una dida per manca de recursos econòmics. Per aquest motiu, va sol·licitar l'ajuda municipal. Abans de concedir-la-hi, calia un certificat del metge, Lázaro Casals, director del cos mèdic de beneficència municipal, que va declarar que la mare tenia anèmia i no podia alletar el fill. La dida encarregada de fer-ho va ser Magdalena Pruñonosa Borràs, que vivia al carrer Zurbano, 31, 2n, avui Ramón i Cajal. Des del dia 12 de juliol de 1895 va començar a alimentar-lo. Mes a mes, la dida passava un control i, a partir del mes de febrer de 1896, una nova dida, Ignacia Paris, que vivia al carrer Lleialtat, 34, 1r, 2a, avui Fraternitat, va ser l'encarregada de nodrir-lo. Fins a mitjan del mes de juny encara l'alletà però, el dia 21 de juny, la criatura va morir, víctima d'una faringitis, al carrer Xuclà, 21, 4t, 2a.

En un altre expedient, és un pare qui demanava ajut a la beneficència municipal, el 12 de febrer de 1895, per alletar el seu fill i declarava:

Imatge que representa la preparació de l'atac de les tropes a Gràcia i la revolta contra la crida a lleves, publicada a *La Contribución de Sangre*

“Habiendo fallecido su esposa, a consecuencia de fuertes traumatismos”. El certificat mèdic diu: “Falleció el día cuatro de febrero de 1895 a las seis y media de la mañana, a consecuencia de fuertes traumatismos, según autopsia”. Tenia 32 anys. No som expertes en la matèria, però la mort, provocada per “fuertes traumatismos”, a dos quarts de set del matí, ens planteja, immediatament, una pregunta: els forts traumatismes que van provocar la mort d'aquesta dona, no van ser a causa de maltractaments? És, tan sols, un interrogant. És, tan sols, un dubte.

La sol·licitud es va resoldre favorablement i li van atorgar una dèdca que vivia al carrer de Sant Pau.

Contra la guerra

Aquest esforç continuat per donar i mantenir la vida va fer que, quan la vida de les criatures es podia posar en perill per decisions governamentals en cridar els joves a fer de soldat per

anar a la guerra, fos quina fos la guerra del moment, les dones s'hi oposessin i iniciessin moviments col·lectius per evitar la crida a lleves, per evitar que els seus fills anessin a la guerra.

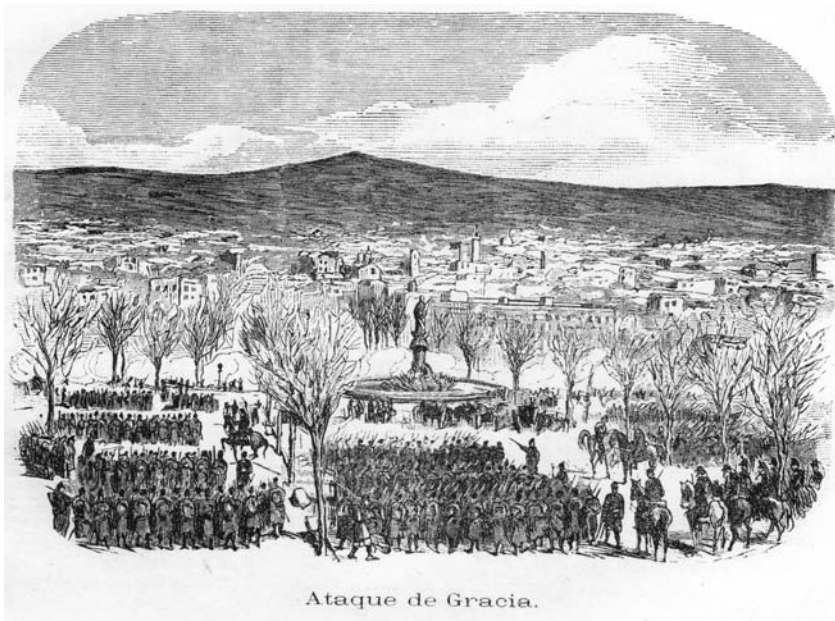
Diumenge, 3 d'abril de 1870, havia de realitzar-se el sorteig de les quintes, és a dir, dels nois a qui tocava incorporar-se a files. Només feien de soldat els nois de les classes populars sense recursos. Els que tenien diners pagaven i quedaven lliures de fer el servei d'armes.

La nit d'aquell diumenge, ja circulava la notícia que hi havia poblacions com ara: Vic, Martorell, Sant Feliu de Llobregat, Sant Feliu de Guixols, Manlleu i la Bisbal, on hi havia hagut aldarulls, s'hi havien destruït les urnes i s'hi havien cremat documents relatius a la lleva.

Dilluns, dia 4 d'abril de 1870: “Vamos a referir a nuestros lectores los tristes sucesos ocurridos en Sans... A primera hora de la mañana se reunió el ayuntamiento en la casa del pueblo para verificar el sorteo, y antes de comenzar esta operación empezaron a amotinarse las mujeres de las fábricas y los muchachos, formando una masa imponente que se calcula no bajaría de dos mil personas, las cuales se presentaron en las casas populares. Tiraron por el balcón la mesa, las listas, todos los papeles que encontraron, los armarios de la secretaría y cuantos muebles había, encendiendo una hoguera...” recollia el diari *El Telégrafo*.

A Gràcia, la reacció va ser similar i el cronista de *La Razón* explicava: “El motín, principio de los acontecimientos, fue iniciado por mujeres y niños, y por ello no reconoció carácter político determinado”, és a dir, caràcter partidista, caràcter de partit.

Per què les dones apareixien a l'inici del conflicte contra la crida a lleves? Per què ocupaven els ajuntaments? La resposta té molt a veure

Ataque de Gracia.

Cuina d'una casa al carrer Gran.
Procedència: Fons Buch, AMDG

amb el rol social que la societat atorga a les dones com a reproductores i mantenidores de la vida. Les dones assumeixen el compromís, gairebé obligatori, que la societat els imposa, la maternitat, i s'enfronten a les institucions quan aquestes, en cridar a fer de soldat els fills, posen en risc les seves vides, vides que han costat molt de fer créixer i de mantenir, per això la radical resposta de les dones contra les guerres, contra les crides a llevant. La historiadora Temma Kaplan, en parlar de consciència femenina, fa referència a aquests moviments de dones que sorgeixen de manera immediata en el moment que s'anuncia una mesura que pot posar en perill la vida de les persones de les quals se senten responsables o bé quan la qualitat de vida perilla, ja sigui per l'augment del preu dels productes bàsics de subsistència, ja sigui per l'augment del preu dels lloguers. El protagonisme de les dones contra la crida a llevant, amb el seu "Abajo las quintas" no va ser

el primer moviment d'aquestes característiques. El 1789, amb motiu de l'anunci de la pujada del preu del pa, les dones van iniciar un moviment de revolta que es perllongà durant dies i que acabà amb la rebaixa del preu del pa, del vi i de la carn, productes bàsics de l'alimentació de l'època.

El final de la revolta de Gràcia i de les altres poblacions contra la crida a llevant no va tenir el mateix final: "Mientras se tomaba la villa militarmente, tras una vivísima resistencia, verificándose prisiones a destajo".

Anys després, nous moviments, de característiques similars als anteriors, es perllongarien al llarg del segle XX.

Amb aquest bagatge, amb aquesta experiència, no és estrany que el 1931, la revista *Evolució* tingués la seva seu a Gràcia, al carrer Cesare Cantú, número 2. Aquesta revista era la portaveu de la Lliga Femenina Catalana per la Pau i la Llibertat, que reclamava "una unió mundial de dones que sigui una verdadera potència per vèncer les serioses dificultats amb què aquí topem sempre per arribar a imposar la nostra justa i legítima vindicació, acabant d'una vegada per sempre amb la guerra i fent que els nostres drets i les nostres llibertats siguin reconeguts i respectats sense discussió ni escamoteig" (*Evolució*, número 1, 22 de febrer de 1931, pàgina 1).

La lluita contra la guerra i les organitzacions militars es perllongà durant tot el segle XX. Pintada de la Vokalía de Dones de l'Associació de Veïnes i Veïnes de Gràcia contra l'entrada d'Espanya a l'OTAN.
Arxiu: Vokalía de Dones de l'Associació de Veïnes i Veïnes de la Vila de Gràcia

De la subsistència quotidiana en temps difícils

Abans hem parlat de mares, de dides i de llets, quan la llet femenina era l'única possibilitat per a la subsistència de les criatures. Amb el pas dels anys, van aparèixer productes que la substituïen o bé la complementaven. Als anys trenta del segle XX, aquests productes ja eren relativament coneguts i distribuïts però el seu preu era elevat. Un quilo de llet per a una criatura costava 14,50 pessetes; en canvi, un litre de llet costava 0,70 cèntims; un litre de vi, 80 cèntims, o un quilo de patates, 0,35 cèntims; segons llegim en un dietari.

La despesa d'un part amb metge, llevadora i productes farmacèutics era de 266,75 pessetes, segons podem llegir en el mateix dietari de l'any 1935.

La Maria Sòria explica les difícils condicions de vida durant la guerra: "El terrat de casa era gran i la mare hi tenia conills, femelles i mascles, que criaven. Ella anava a buscar herba per als conills cap al carrer Escorial, on tot era camp i hi creixia vegetació. També hi teníem una gàbia

Pageses al mercat de la Llibertat.

Procedència: Fons AMDG

amb gallines, que ponien ous –al vespre, si era hivern, les baixava a casa i les deixava picotejar i després les feia anar a sota els fogons i al davant hi posava una porta de filferro perquè no en sortissin fins l'endemà al matí. Totes i cadacuna de les gallines tenien nom: la Maria Antònia, la Telésfora...

Durant la guerra, la mare anava als pobles de Catalunya a canviar espardenyes, sabates o mitges, i les canviava per avellanades, per blat o per oli; en venia una part i en deixava l'altra per a nosaltres, com que no servien els diners!"

Hem trobat un altre dietari, és de 1946. Han passat moltes coses, una guerra, i el triomf de les tropes franquistes que, des del 4 d'agost de 1939, van establir el control de preus de tots els articles de primera necessitat. Tota operació de compravenda de productes que no respectés el preu fixat era il·legal. Pa, peix, carn, hortalisses, llegums, llet, ous i un llarg etcètera de productes de primera necessitat, així com també medicines, vestit, calçat, sabó, romanien sota control de l'estat.

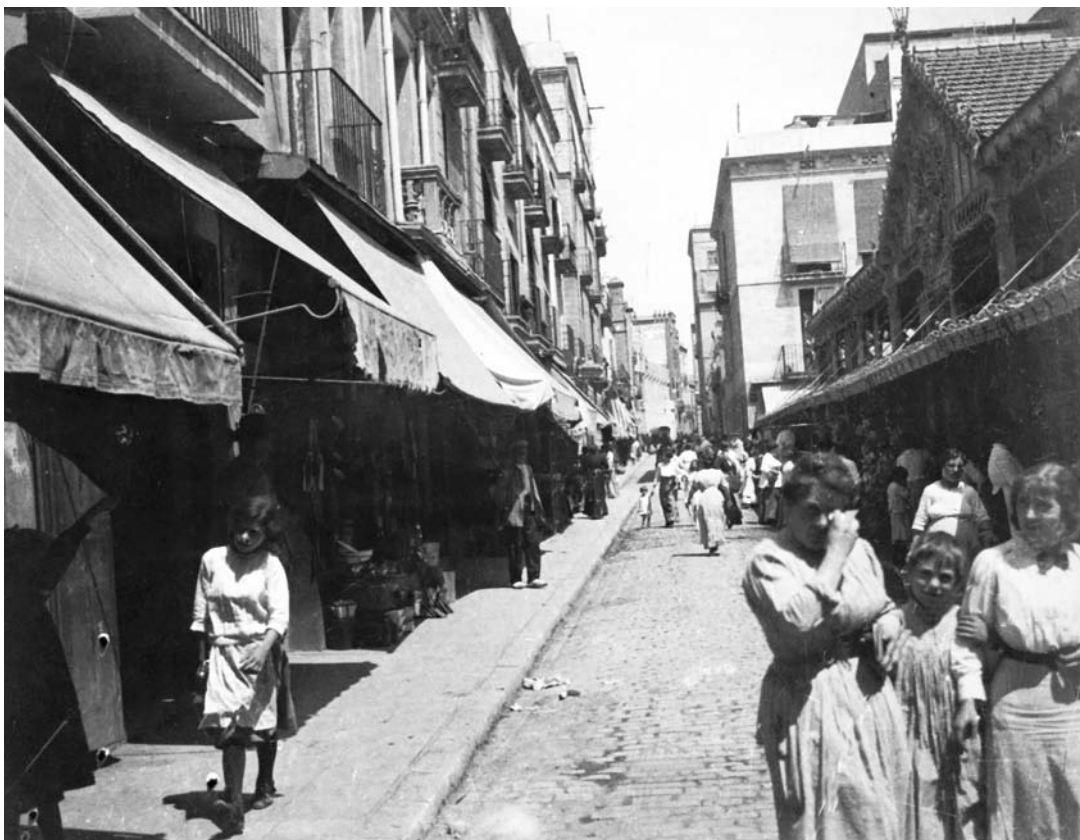
Es fixaven les racions individuals dels articles sotmesos a racionament per a un home adult i, des d'aquest paràmetre, s'assignava a les dones el 80% de la ració atorgada a l'home adult i un 60%, a les criatures. A les persones grans el corresponia la mateixa ració que a les dones.

Però, ni la quantitat ni la regularitat en l'arribada dels aliments des de la Comisaría General de Abastecimientos y Transportes a les botigues cobrien les necessitats bàsiques alimentàries de la població.

Els preus dels productes alimentaris bàsics s'havien incrementat molt. Si comparem els preus d'alguns productes el 1935 i el 1946, el litre de llet costava 0,75 cèntims, el 1935 després, el 1946, costava 6 pessetes; el litre de vi passa de 0,80 cèntims a 2 pessetes. Els preus dels pro-

Dones al voltant del mercat de la Llibertat. Compradores i venedores es troben en aquest espai.

Procedència: Fons AMDG

ductes bàsics aquell any, 1946, eren elevats, molts elevats. Un quilo de pa blanc valia 12 pessetes; un ou, un sol ou, costava més que un litre de vi, 2,15 pessetes, i la dotzena s'apujava a 24,50 pessetes.

Si el 1935 la despesa mensual d'una família, de classe mitjana, amb ingressos regulars, formada en aquell moment per tres persones, era de 365 pessetes per a manutenció, per al rentat i per al planxat de la roba; la xifra es va incrementar fins a les 2.100 pessetes mensuals, estrictament per a alimentació, el 1946. Tot i que el preu de les subsistències havia augmentat de manera alarmant, tal com ja hem dit, els salaris no van seguir aquell ritme desenfrenat,

ni molt menys. Comparant els dos dietaris, fets per la mateixa persona en èpoques tan diferents, malgrat els pocs anys que els separen observem canvis en els hàbits familiars i en l'alimentació. Per exemple, han desaparegut els dinars al restaurants, i també les cerveses de la llista de la compra i hi han aparegut el "cubitos" que substituïen els brous, ara difícils de comprar i difícils de cuinar. Recordem que també hi havia restriccions elèctriques i de combustibles de tota mena. La majoria de cuines eren les econòmiques i funcionaven amb carbó i fusta, d'altres eren de gas i tan sols algunes s'accionaven amb electricitat però, en aquell període d'autarquia econòmica, els combustibles eren difícils de trobar.

Carrer Berga, 1948.
 Procedència: Foto Brasó,
 Fons Buch, AMDC

Els bistecs eren per a la nena petita que havia nascut en l'entretant; el fetge feia la seva aparició a la dieta de manera continuada i també, el bacallà en substitució de l'antic lluç, les gambes o els llagostins. Un altre element que sovintejava era la llard com a substitut de l'oli, que es distribuïa poc i era de pèssima qualitat, tant era així que en aquell any de 1946, una de les primeres manifestacions en contra del règim franquista va ser la penjada de setrillers buides als balcons i Gràcia va ser un dels barris on més se n'hi van veure.

Dona i noia a la font de la
 plaça de la Revolució.
 Procedència: Fons Buch,
 AMDC

De la diversitat d'accions que inclou el treball domèstic, algunes es realitzen a l'habitatge i, d'altres, en espais col·lectius. Anar a comprar o anar al mercat, tal com hem vist a través d'algunes de les imatges que acompanyen el text, es fa a l'espai públic. I, aquest anar a comprar era una activitat gairebé quotidiana, en un temps en què no hi havia neveres elèctriques, només n'hi havia de gel i aquest tenia una durada aproximada de vint-i-quatre hores.

En una època en què l'aigua no arribava als habitatges, calia anar a buscar-la a la font. Per cuinar, per rentar-se, per fregar... Viatges i més viatges, de casa a la font i de la font a casa. Mai, que sapiguem, no s'ha fet un càlcul del temps i de les energies que s'hi esmerçaven. Dones i criatures eren les encarregades de tragar l'aigua amunt i avall.

Inicis de recuperació

Van passar deu anys abans que no veiéssim anotat en el dietari de 1956: "Oli, 2 litres d'oli, 40 pessetes", és a dir, 20 pessetes per litre. I també van aparèixer, novament, les cerveses, els sifons, el pernill dolç, l'orxata i les coques, fins i tot mantega i pa anglès, tot un luxe. És clar que era la revetlla de Sant Joan i el pressupost es disparava.

Després va arribar la contenció: 4 ous, sardines... I també sabó en pols per rentar la roba... Els electrodomèstics van començar a introduir-se a l'espai domèstic: rentadores que primer només rentaven, una segona generació de rentadores que esbandien la roba. Un altre electrodomèstic que feia la seva aparició, als anys cinquanta encara de manera incipient però

Llauneria Aquil-li Maggí al carrer Ample, Verdi. Els Maggí van ser uns dels primers llauners italians que van venir a Barcelona. Fins aquell moment, la majoria dels estris de cuina eren de ferro, i la llauna, mica en mica, es va anar imposant, pel fet de ser més lleugera i més econòmica. Procedència: Montserrat Gómez Flotats

Aniversari de la Katty, amb les tietes, cosines, cosins i la mare, Montserrat Gómez Flotats. Qualsevol excusa era bona per organitzar una trobada i crear els vincles relacionals i afectius des de ben petits. En aquesta imatge, dos elements ens ajuden a situar l'època, la nevera i la televisió, dos aparells elèctrics que anys abans eren gairebé desconeguts. A partir dels anys cinquanta i especialment durant els seixanta, les neveres, els frigorífics, es converteixen en una peça més del menjador, després, emigraran a les cuines. Procedència: Arxiu Montserrat Gómez Flotats

a partir dels anys seixanta en un bon nombre de cases, era la nevera elèctrica que, fins aquell moment, havia estat de gel.

Com que la majoria de cuines de Gràcia eren petites, les neveres s'instal·laven al menjador; com si d'un moble més es tractés. I, gairebé de manera simultània, la televisió feia la seva aparició i convivia amb la nevera, la taula i les cadires, i la vitrina.

Magnífica la fotografia que ens ha cedit Montserrat Gómez. Se celebra l'aniversari de la seva filla. Nenes i nens de diferents edats, alguna mare, s'asseuen al voltant d'una taula -la presència de la càmera no ha interromput el "rotllo", només la Montserrat mira a càmera-. Croissants, panets, tasses ara buides, que molt probablement han estat plenes de xocolata desfeta, cava -en aquell moment, xampany- i Coca-Cola, una beguda que és el sùmmum de la novetat i l'expressió que els anys de gana, gana, ja han quedat enrere. Al fons de la imatge, la vitrina -copes i més copes i alguna gerra- i, a banda i banda, la nevera, marca Edesa i la televisió. L'espai domèstic començava a electrificar-se, a tecnificar-se. Ja havíem deixat l'autarquia fora i ara ens trobàvem immerses en els plans de desenvolupament econòmic.

El barri del Coll fa cinquanta anys

Carme Martínez Femenías recorda com es vivia al barri del Coll, al voltant dels anys seixanta:

“Aquells anys al voltant dels 60 tot era difícil, es començava a aixecar el cap d'una llarga postguerra, però mentrestant no hi havia pràcticament res, s'hi respirava misèria, la majoria de veïns eren immigrants que ja començaven a treballar i feien venir de la seva terra a parents i amics, ja que les oportunitats de prosperar es feien evidents.

Aquesta arribada de gent va fer que tot el barri fes un canvi absolut, s'hi van construir cases amb materials de runes i a qualsevol lloc, els vessants de la muntanya Pelada es poblaren de cases que es podia dir que més aviat eren barraques.

El menjar era escàs, hi havia moltes dificultats per cobrir les primeres necessitats.

Em recordo vagament de les “cartillas de racionamiento”, jo vaig viure aquella època i creieu-me, no la desitjo per a ningú.

Marga Fornés i altres amigues cosint, 1957.

Procedència: Marga Fornés

Al barri, per aquella època, tots els carrers eren de terra, hi pujaven cavalls carregats de queviures i d'altres coses, els taxis es negaven a pujar al barri a causa dels pendents i també perquè els cotxes no eren res de l'altre món.

S'havia d'anar al mercat i per fer-ho havíem d'agafar l'autobús 25, que va ser el primer mitjà de transport que pujava al barri. Tot un esdeveniment!

Els veïns tots érem molt solidaris els uns amb els altres. La mateixa manca que patíem feia que la gent s'ajudés mútuament.

Moltes famílies, per col·laborar en l'economia familiar, feien treballs d'aquells que se'n diuen “d'economia submergida”. Gràcies a l'Editorial Bruguera, que ens donaven cromos per ensobrar, molts de nosaltres teníem un sobresou, encara que fos petit.

Quan sortia del col·legi, el meu pare ja em tenia el berenar a punt, sempre el mateix, pa i una rajoleta de xocolata.

La mare sempre cosint a màquina, quan no era una cosa, era una altra. Tot era poc per pujar la família. I no podia entretenir-se gaire perquè ho havia d'entregar quan més aviat millor. Em vaig fer gran molt aviat, ja que tot el que ens envoltava estava ple de responsabilitats.

Recordo que els veïns ens demanàvem els uns als altres coses tan necessàries, com per exemple: una tassa d'arròs, uns alls, una mica d'oli, un parell d'ous, etc.

Això sí, quan s'acostaven les festes de Nadal gaudíem d'aquests dies perquè el pare portava una mica, no gaire més, de diners. A casa tots respiraven felicitat, i és que teníem tan poc que amb poca cosa ens conformàvem.

Urba García estenent la roba al terrat de casa seva, al carrer Montmany, 21, 1962.
Procedència: Urba García

El treball de casa

“El treball de casa” és el títol d'un article publicat a la revista *Carrer Gran*, el 1980. L'article, que no anava signat, començava amb una frase que encara l'hem de recordar avui en dia: “Des de fa uns quants anys es parla de la incorporació de la dona al treball. Cada vegada hi ha més dones que treballen, es diu. I del que sempre s'obliden conscientment o inconscientment és del treball domèstic”. El treball domèstic, continua explicant l'articulista anònima, és aquell que realitzen les dones, pel sol fet d'ésser dones, dins del nucli familiar.

Aquest treball absolutament imprescindible per a la subsistència de la societat s'ha considerat no productiu i això és fals. És un treball productiu que produeix béns d'ús necessaris per a la supervivència dels individus. No tan sols és un treball útil, sinó també necessari i amb valor”.

L'articulista anònima, divulgant una nova manera de mirar l'economia, proposava desvetllar les trampes del discurs econòmic hegemònic que sempre havia deixat fora el treball domèstic i el que suposa de creació de riquesa i de benestar.

Malgrat ser un treball absolutament necessari per a la supervivència col·lectiva, ha estat invisible, no s'ha quantificat, no se li ha donat valor i no ha estat valorat en termes econòmics, fins fa ben poc. Ha estat gràcies a articles com aquests i a la continuada i persistent denúncia dels “oblits” del moviment de dones i de les economistes feministes que se n'ha fet visible l'evidència.

La invisibilitat, en paraules d'Anttonella Picchio, a més d'ocultar el treball domèstic i qui el realitza, amaga les relacions de producció-reproducció que caracteritzen el sistema capitalista i, amb aquest subterfugi, un tema central del sistema econòmic ha estat presentat com una qüestió privada i com un problema específicament femení.

Han estat, les economistes feministes, les que han desvetllat i han posat en relleu com el treball domèstic està íntimament vinculat a l'economia de mercat i han valorat el que suposa l'economia domèstica. En primer lloc, es dediquen més hores al treball domèstic que al treball remunerat de dones i homes. I, en segon lloc, si al temps de treball domèstic li donem un preu de mercat haurem de concloure que gairebé la meitat de la riquesa que es produeix al país correspon al treball domèstic, segons un estudi de Cristina Carrasco i Mònica Bengoa.

Montserrat Gómez Flotats, la seva mare, Maria Flotats Castaño i el seu fill Joan Maggi Gómez.
Procedència: Montserrat Gómez

Urba García amb les seves filles i fills al Parc Güell, el 1953.
Procedència: Urba García

Treball remunerat

Des de mitjan del segle XIX, Gràcia, Barcelona, viuen immerses en el procés d'industrialització. Des del mateix moment en què la nova font energètica, el vapor, havia posat en marxa la revolució industrial, les dones de les classes populars s'havien incorporat al treball assalariat. Aquella va ser una revolució centrada en la producció tèxtil, sector en què predominava la mà d'obra femenina de manera aclaparadora. El 80% de l'assalariat tèxtil era femení.

El *Diari de Barcelona*, del dia 31 de juliol de 1861, deia:

“Actualmente el señor don Jose Puigmartí ha empezado a abrir los cimientos de un grandioso edificio de esta clase que se levantará majestuosamente al lado de otro que lleva su nombre tan acreditado entre los de los primeros industriales de Cataluña... y junto a la torre llamada en otro tiempo de Santa Coloma, el señor don José Reig, que hace funcionar dentro de Barcelona una de las primeras fábricas de sederías, ha construido otro edificio que llama la atención del público y al cual dentro de breve tiempo trasladará la sección de filaturas que ocupa hoy a unas doscientas operarias”.

I és amb aquesta darrera frase que ens volem quedar: “la sección de filaturas que ocupa hoy a unas doscientas operarias”. El text, doncs, parla per ell sol de la massiva incorporació de les dones de les classes populars al sector tèxtil des dels mateixos inicis de la industrialització.

Hi ha tres fotos a l'Arxiu Municipal del Districte de Gràcia que ens impressionen, una és de les treballadores i treballadors d'una fàbrica de 1895; una altra és dels de la fàbrica Alier de 1889; i la tercera, de la fàbrica de teixits Pujol i Casacuberta, de 1903. En totes elles,

treballadores i treballadors, moltes més treballadores que no pas treballadors. Aquestes tres imatges es converteixen en la prova documental gràfica del que dèiem abans, que la mà d'obra femenina, en el sector tèxtil, va ser majoritària des dels mateixos inicis de la revolució industrial. Diríem més, la revolució industrial a Catalunya, que s'inicia en el tèxtil, sector hegemònic fins gairebé els anys seixanta del segle XX, es fa comptant amb la mà d'obra femenina.

Si, a més d'aquesta contundent presència femenina, visible a primer cop d'ull a les fotografies, ens detenim una mica més en les imatges, veurem que hi ha dones de diverses generacions: dones grans, molt grans, dones no tan grans i encara joves, però també nenes.

A la imatge més antiga, la de 1895, la dona asseguda a l'esquerra de la primera fila és una dona gran. A l'altre extrem de la mateixa fila, veiem nenes, nenes que treballaven a la mateixa fàbrica i, potser, fins i tot, algunes de les criatures que hi ha assegudes a terra també ho feien. No ho podem confirmar. El que sabem del cert és que a les fàbriques, hi treballaven criatures, un fet que va ser permès fins a principis del segle XX, quan es prohibí que els petits hi treballessin.

A la següent fotografia observem, novament, un grup de treballadors i una majoria de treballadores de diverses generacions. Algunes d'elles estaven en edat reproductiva –les veiem mostrant les seves criatures–, d'altres o no hi havien arribat o bé l'havien depassada. El tòpic que diu que les dones abandonaven les fàbriques quan es casaven o quan tenien una criatura, amb aquesta imatge, es constata que és fals, si més no, per a les dones de les classes populars, ja que el seu jornal era imprescindible per a la subsistència del col·lectiu familiar.

Treballadores i treballadors
d'una fàbrica, el 1895.
Procedència: Fons Buch,
AMDG

Treballadores i treballadors
de la fàbrica Alier, 23 de març
de 1889.

Procedència: Fons Buch,
AMDG

El 1898 es posà en marxa la fàbrica Pujol i Casacuberta, popularment coneguda com la Sedeta. Quinze anys després, ja hi treballaven 400 obreres i obrers, segons expliquen Jaume Fabre i Josep Maria Huertas Claveria, i cap als anys vint, en són un miler.

A més de les fàbriques tèxtils esmentades, al territori de l'actual districte de Gràcia també hi havia la Sederia Reig, a la cantonada del carrer Reig i Bonet amb Escorial; Can Matas, al carrer de la Granada; Josep Reig, sederia fundada als anys seixanta del segle XIX, i posteriorment traspassada a la família Batlló; la Fàbrica Matas, de teixits elàstics, creada el 1851; la Sederia Rovira i Roca, al carrer Rabassa; quatre fàbriques de gèneres de punt, propietat de Paul Schleicher; els Brodats

Rexachs i Peitx, al carrer Torrijos i Domènec respectivament; la Sederia vídua de Felip Iglésias, al carrer Astúries; i una fàbrica de mocadors, la Vilumara. A totes elles, hi havia una aclaparadora majoria de dones que hi treballaven.

Llargues i extenuants jornades de treballs

La mare de l'Anna Maria Prats era teixidora de seda natural a ca l'Iglésias, al carrer Astúries "però el teler era manual, i anava a preu fet". A l'estiu –ens explica l'Anna– cobrava més perquè el dia era llarg, però a l'hivern, amb els llums d'oli, havien de plegar aviat perquè no s'hi veien.

Malgrat les llargues i extenuants jornades laborals, les treballadores mares no van quedar eximides del treball domèstic. L'un i l'altre restaven sota la seva responsabilitat. Elles eren les responsables de mantenir la vida, tal com hem dit en el capítol anterior; i també d'aportar un jornal per a la subsistència del col·lectiu familiar. Combinar les dues feines no era gens fàcil en una societat que no havia creat serveis –com ara guarderies– que facilitessin la realització de les feines domèstiques. Per poder tirar endavant, el suport de mares, àvies, tietes i veïnes era imprescindible. Tota una xarxa femenina es posava en marxa per fer possible la vida i mantenir-la. A voltes, la mare, l'àvia, la tieta o la veïna, si també treballaven a la fàbrica, procuraven combinar els torns de treball per tal que, mentre una treballava a la fàbrica, l'altra pogués tenir cura de les criatures i preparar els menjars. En molts casos, però, van ser les germanes grans les que van haver d'abandonar l'escola, malgrat no haver acabat la formació, i van haver de quedar-se a casa per

atendre les necessitats dels col·lectiu familiar. Això va provocar que quan aquestes germanes grans s'incorporaven al treball remunerat ho fessin en pitjors condicions que els seus germans.

Les dones no només s'incorporaren al treball tèxtil assalariat. També eren presents en diversos camps d'activitat econòmica. Resseguint els expedients de l'Arxiu Municipal de Gràcia, en els anys en què la vila va ser independent, en trobem diversos que fan referència als treballs exercits per les dones.

El 31 d'agost de 1872, Maria Serra, resident al carrer Gran número 80, s'adreçà a l'Ajuntament per demanar permís per col·locar al seu balcó un rètol "anunciatorio de su profesión de modista". Maria Serra, com moltes altres dones del barri, era modista, una professió que també té a veure amb el tèxtil, però ella era l'empresària d'ella mateixa i realitzava la feina a casa.

Gràcia, l'any 1902, tenia més contribuents d'arts i oficis (494) que no pas industrials (401). Amb tot, els darrers censos del segle XIX indiquen la xifra de 20.000 obrers que treballen a les fàbriques i als tallers graciencs. Amb paraules no tan fredes com les estadístiques, Otilia Castellví, habitant del barri de Gràcia, ens descriu el barri a primers de segle: "El meu ofici de modista tenia l'inconvenient d'ésser de temporades. És a dir que, periòdicament els tallers tenien "calmes", com en dèiem nosaltres, que consistien en la manca de treball durant algunes setmanes en ple hivern i en ple estiu. Aquesta anomalia, que ens obligava a molts dies d'atur sense guany, feia que a les modistes no ens consideressin obreres com a les altres, ja que, realment, per a les noies que necessitaven guanyar la setmanada tot l'any, era un mal ofici... La majoria, però, aprofitàvem les èpoques de calma per cosir per a clients particulars".

Treballadores i treballadors de la fàbrica de teixits Pujol i Casacuberta, més coneguda per la Sedeta, el 1903. Procedència: Fons Buch, AMDG

Anys a venir, ser modista o cosidora va continuar sent un ofici de dones. Actualment, Feli Pérez forma part de la Junta del Casal d'Avis de Penitents. Va néixer a Armillas, Terol, el 1934. El 1962, va arribar a Barcelona, casada i amb un fill i s'establí a casa de la seva mare, que era portera en una casa del Barón de la Barre. Ella cosia a màquina per a una casa de confecció i cobrava "miseria y compañía", "una ayudita". Mal pagades i sense cap reconeixement social per la feina que feien. Posteriorment, va continuar fent feines a casa, "dejé de coser y me puse a soldar lamparitas a una resistencia unida a un cable. Cobrava algo más. Yo en aquel momento tenía una hija y un hijo". Finalment, entrà a treballar al Patronat Ribas, fins que complí els seixanta anys.

Diversitat d'oficis de dones

Si fins ara hem parlat d'activitats tèxtils, ja fos a les fàbriques, als tallers o a les cases, ara ho fem d'un altre sector en què la presència femenina era molt visible. Ens referim al comerç.

Ana López amb el seu marit, a la parada de pollastres, 1948.
Procedència: Ana López

El mateix any 1872, el 2 de setembre, Teresa Solé va comunicar a l'Ajuntament que volia col·locar "una puerta saliente en la tienda que ocupa en la calle Mayor, número 56, y como para ello le sea precisa la autorización de su Municipio" i suplica que li concedeixin el permís corresponent. I aquí tenim un altre ofici exercit per les dones de la segona meitat del segle XIX, botiguera. Ella i moltes altres de les seves coetànies, i també de les que les succeïren, es van dedicar al comerç i, en aquell temps, botiga i habitatge compartien un mateix espai. No hem trobat els plànols de la botiga de la Teresa Solé però sí, els d'altres botigues i, a totes elles, l'espai que dona directament al carrer és el que s'aprofita com a botiga i, a continuació, hi trobem la cuina de reduïdes dimensions amb un rebost, les habitacions (dues), i una comuna, al pati.

Ana López Callejón, una de les dones que ha participat en l'elaboració d'aquest llibre, ens explica la seva experiència:

"En Vallcarca no había ninguna lechería. Entonces no había la leche embasada y mi madre puso una en la que yo la ayudaba cuando tenía 7 años. Se tenían que levantar cubos de 10 litros y medio y todo lo que pedían las clientas.

Cuando cumplí los 15, pusimos una pollería. En principio no me gustaba nada, ya que traían pollos, conejos, gallinas y pavos vivos y yo tenía que matarlos y desplumarlos. Mi marido estuvo trabajando en la Editorial Bruguera pero luego se cambió a otra editorial para subir de categoría y ganar más dinero.

Cuando se abrió un mercado, nos establecimos en una parada. A partir de entonces estuvimos trabajando mi marido y yo hasta que nos jubilamos".

Una àvia porta la seva neta de la mà, durant la festa de Sant Medir, mentre la seva mare, probablement, era a la feina. Festa de Sant Medir, 1958.

Procedència: Fons CEG, AMDG

Un ofici exercit d'antuvi exclusivament per dones ha estat el de llevadores.

Antonia Vessirres, que vivia al carrer Gran, número 12, planta primera, va escriure a l'Ajuntament per exposar que "siendo Comadrona con título aprobado", demanava permís a l'Ajuntament per posar un rètol al balcó de casa seva. Antònia no era l'única llevadora a Gràcia en aquell any 1873. El 1870, Mariana Bargalló, llevadora aprovada també amb títol, tenia el seu consultori al carrer Verdi, número 120, primer pis, i demanava permís a l'Ajuntament per penjar, a la banda exterior del balcó, un rètol de quatre pams per tres,

amb aquestes paraules: "MARIANA BARGALLÓ. COMADRONA. APROBADA POR EL COLEGIO DE MEDICINA"

El 8 de juliol de 1870, l'Ajuntament li donava permís per a penjar-hi el rètol. I encara una altra llevadora, Raimunda Mora, que vivia al carrer de Sant Miquel, número 19, s'adreçava a l'Ajuntament amb la mateixa demanda, el 29 de juliol de 1873.

Així doncs, entre el 1870 i el 1873, hi havia, com a mínim, tres llevadores amb títol que exercien a Gràcia.

Venedora de peix al mercat de la Llibertat.

Procedència: Fons Carrer Gran, número 12, AMDG

Mestres i alumnes de l'escola Doménech, 1906. Entre d'altres, la mestra "Doña Adela" i Rosalia González.

Procedència: Anna Maria Prats González

Però també hi havia dones que es dedicaven a activitats no tan feminitzades com les anteriors. Rosa Capella, que vivia al carrer Providència, número 74, escrivia "A esa Corporación popular atentamente expone Que desea establecer en la calle de Masens, nº 18, la industria de purificar el aceite de trementina empleando para ello la resina de pino y pez griega".

Tots aquests són oficis que es podien realitzar a casa i que permetien compaginar les responsabilitats domèstiques i familiars amb les laborals. No hi havia desplaçaments per l'espai, no calia anar a un lloc específic per realitzar la feina, excepte les llevadores que, en els moments dels parts, anaven a casa de les

dones a ajudar-les a parir. Amb tot, els seus desplaçaments per l'espai eren socialment admesos. Modistes, botigueres, empresàries, llevadores i mestres eren oficis que gaudien de cert reconeixement social.

Un altre ofici feminitzat era el magisteri. A Gràcia, en els primers anys setanta del segle XIX, Concepción Montilla Tallada demanava autorització per col·locar, també, un rètol per fer públic el seu col·legi de nenes. Josefa Bastar, veïna del carrer Belén, 33, també ho volia. En canvi, les dones assalariades que exercien els seus oficis en espais col·lectius no gaudirien mai del mateix reconeixement.

Socialment, hi havia la convenció que les dones de les classes populars que accedien al treball remunerat eren titllades, despectivament, de "xinxes", la "virtut" de les quals era posada en dubte. Els seus cossos eren vulnerables, no només per l'esforç físic, sinó també per la pràctica de la violència sexual masculina, exercida contra elles.

Aquesta desqualificació genèrica de les dones treballadores es concreta en la literatura popular en un romanç:

**Verdadera historia de unas donas de Gracia,
que viuhen al carré de Zurbano.**

De algunas donas de Gracia
Mil cosas podriam dir,
Y no mes parlarem de unas
Que donan mol que sentí
Per que son esbojarradas
Y no hos vingui res de nou,
Son de aquellas que' m un home
Solen no tenime prou..
Lo nom de aquestas fulanas
'ns combé molt lo callar
per no enrojirlos las galdas
y la seva honra tacar.

**Nenes a l'escola Rius i Taulet,
anys cinquanta.
Procedència: AMDG**

Malgrat tot, però, hi ha articles que posen al descobert les habilitats de les dones, que tenien relació amb les noves tecnologies del moment, és a dir, amb les màquines, i també fan explícita la importància del seu jornal.

A la revista *Álbum de la Mujer*, del 3 de juliol de 1898, Pablo de Zúñiga escriu un article sobre les dones en el treball tèxtil:

“[...] jóvenes meritísimas, instruidas en la mecánica que han de manejar, en la labor que han de dirigir, trabajan en el tejido de géneros de punto... 10 horas, sufren largo aprendizaje” amb

Montserrat Gómez Flotals, amb la seva tieta i padrina, Montserrat Flotats Castaño. El seu marit tenia una barberia a la plaça de la Virreina, cantonada amb el carrer Astúries.
 Procedència: Montserrat Gómez Flotats

una setmanada de 15 o 20 pessetes que “unido este salario al del padre, del esposo, del hermano y a veces, al del hijo, facilita la reunión de una masita, bastante para sufragar el alquiler de una modesta vivienda, una frugal comida y vestidos de percal planchado en verano y, en invierno, de humilde jerga”. Amb tot, per a l'articulista, la dona sempre està adscrita a un home, pare, marit, germà o fill. *Jornal de subsistència i familiar*.

Dues modistes

Aquestes “jóvenes meritísimas, instruidas en la mecánica que han de manejar” a voltes es revoltaren contra la precarietat laboral i els baixos jornals, especialment per a les dones, ja que els oficis realitzats per dones tenien menys remuneració.

Otlía Castellví, als anys trenta, ja els descriu, els sous, però, el que més sorprèn és que després

de la Guerra Civil, quan el règim franquista es consolidava i la manca de drets civils era flagrant, van ser dones del sector tèxtil les primeres en revoltar-se contra la situació. Hem parlat de la coneguda “Vaga dels setrills”, una revolta contra l'encariment de la vida i la manca de subsistències i, ara, hem de parlar de la primera vaga coneguda durant el franquisme. El dia 15 de desembre de 1945 començà una vaga en demanda de millores salarials a la Fàbrica Nova (Hilados y Tejidos Bertrán y Serra) de Manresa. La majoria dels 2.000 treballadors eren dones.

Aquesta va ser una de les primeres vagues del franquisme i, malgrat la por a la repressió policial –l'estat considerava les vagues un acte de rebel·lió militar– i la por a perdre la feina en un moment en què la subsistència era precària, van ser les dones les qui iniciaren la vaga, li donaren continuïtat i crearen els comitès per negociar amb els propietaris i les autoritats militars i civils.

Pocs anys després, el mes de març de 1951, la Sedeta va fer vaga. Isabel Vicente, treballadora de la fàbrica deia a l'entrevista publicada a la revista *L'Avenç*, número 20, de 1977:

“A finals dels quaranta ja començaven a plantejarse reivindicacions a les fàbriques, i a la Sedeta hi va haver alguna petita aturada. La bona va ser la vaga de tramvies del 51. Vam ser

Grup de treballadores en una estona d'esbarjo.

Procedència: Mercè

els primers a parar. El torn del matí, que entràvem a les cinc, vam decidir no treballar i sortir al carrer. La majoria érem dones, i vam recórrer totes les fàbriques de Gràcia per dir que paresin. Gairebé totes començaven a les sis i vam tenir temps d'avisarles, a totes, de l'aturada de la Sedeta. Això impressionava i era un argument de pes. Hi havia por, però érem joves, i érem molts. Això són dues coses que t'animen.

Acabada la vaga, primer va semblar que no passava res. Vam tornar a la feina com si res. Però al cap de cinc o sis dies, el dia de Sant Joan, a les dues de la matinada, em van venir a buscar a casa."

Emèrita Castrillo, presidenta de l'Associació de Dones Mas Falcó Penitents, nascuda a Villamelendro de Valdavia, Palència, va arribar a Barcelona amb 21 anys. Era el 1965, i el seu treball va consistir a fer de cuinera i a cuidar criatures, feines en què va continuar 5 anys. En casar-se, "mi marido no me dejaba trabajar" i va passar a cosir a casa. Posteriorment, quan les seves criatures –dues nenes i un nen– van ser grans i no requerien de tanta atenció, treballava a casa per a una botiga de modes i acabà la seva trajectòria laboral al restaurant de l'Hospital de San Rafael, on s'hi va estar 14 anys.

Si moltes dones ocupaven el sector tèxtil, poc a poc, es van anar incorporant a d'altres sectors de producció, un d'ells serà el sector terciari.

Berta Riesco Cabeza, a qui veiem a la fotografia, ens explica: "Trabajo en el Hospital de San Rafael, soy administrativa y estoy en Admisiones, me gusta mucho el trabajo que hago porque estoy en contacto con el público y la foto es de cuando entré, que estaba en el laboratorio, en 1975".

Un altre sector molt feminitzat era el sector dels laboratoris.

Berta Riesco Cabeza
treballava d'administrativa
a l'Hospital de San Rafael,
1975.

Procedència: Berta Riesco Cabeza

Marga Fornés amb el grup de treballadores de Laboratoris Vinyes, al Torrent d'en Vidalet, el 1964. Procedència: Arxiu Marga Fornés

Editorials, un món de dones

El sector editorial i també el tipogràfic han tingut una llarga tradició a Gràcia. Hi havia impremtes com la Neufville, a la travessera de Gràcia –edifici ja desaparegut–, o la Casa Editorial Seguí, al Torrent de l'Olla, número 9, cantonada amb Bonavista, que va ser una de les editorials més importants del sector i l'edifici, tot i que amb una altra funció, encara s'hi conserva.

Però, sens dubte, l'editorial de més llarga vida i de més renom de Gràcia va ser l'Editorial Bruguera. El 1910 Joan Bruguera fundà l'editorial amb el nom de El Gato Negro; el 1921, es va crear la revista Pulgarcito i, després de la Guerra Civil, l'editorial resorgeix amb el nom de Bruguera. L'editorial, especialitzada en literatura popular i de divulgació, va apostar pel còmic. El tebeo era el seu espai més divulgat i

als anys setanta distribuïen més de quatre milions de revistes cada mes. Però també publicaven novel·les romàntiques i de l'oest.

La vinculació de l'editorial amb el barri va ser estreta ja que moltes treballadores i treballadors de l'empresa vivien al barri.

La coneguda Editorial Bruguera canvià de seu el 1930, i es situà al carrer de Móra la Nova, 2.

A les imatges de l'empresa que es conserven i que, pacientment, han estat recollides per treballadores i treballadors de l'editorial, hi apareixien dones, moltes dones.

En el món editorial, la presència femenina era important a tots els sectors, excepte a les im-

Oficines de l'Editorial
Bruguera.
Procedència: Fons Bruguera,
AMDG

Treballadores de l'Editorial
Bruguera d'excursió
Procedència: Fons Bruguera,
AMDG

premes. Editores, correctores, traductores, compaginadores, il·lustradores, escriptores, agents literàries, administratives, ensobradores i un llarg, llarguíssim, etcètera converteixen el món editorial en un món feminitzat, si més no, fins fa relativament pocs anys.

Moltes de les treballadores –escriu Conxa García– recorden amb afecte i simpatia els anys que van treballar a l'Editorial i recorden les bones condicions de treball, els aprenentatges que hi van fer i el bon ambient que es respirava entre els companys i companyes, especialment durant els anys que l'editorial funcionava millor. En una època en què, amb molta freqüència, les empreses acomiadaven les dones a l'hora de casar-se o de tenir fills, l'Editorial Bruguera els permetia seguir treballant. En el cas de les dones que havien de plegar per tenir

Treballadores i treballadors,
a les noves oficines de
l'Editorial Bruguera.
Procedència: Fons Bruguera,
AMDG

cura dels fills i de les filles, sovint l'editorial els seguia donant feina temporalment.

Però l'editorial, a més del treball fix a l'empresa, donava feina a moltes famílies ensobrants cromos durant la postguerra i, d'aquesta manera, es feien un sou o un sobresou.

El 1982, l'empresa reduí la seva producció i acomiadà 600 treballadors; el 1986, amb el tancament definitiu, 800 persones més es van quedar sense feina.

El 1985, els treballadors van prendre el control de l'empresa però no van poder tirar-la endavant.

Pintores, fotògrafes i escriptors

Margaret Michaelis és una fotògrafa que es va instal·lar a Gràcia, procedent de Berlín, el 1933, fugint de l'ascens de Hitler. Al carrer de la República Argentina, 218, hi va muntar el seu estudi fotogràfic, Foto-elis.

Margaret Michaelis va retratar Barcelona i molt especialment el barri del Raval, en aquell moment conegut com a "barrio chino". Les seves imatges van servir per denunciar les deplorables condicions d'habitabilitat del barri.

Hi ha una imatge que ens ha cridat poderosament l'atenció. És la d'unes dones situades a la porta del bar Internacional, molt probablement treballadores sexuals. I ens ha interessat per la manera com la fotògrafa les ha volgut presentar. No hi ha preciosisme fotogràfic, tampoc exhibició tècnica. Són, torno a repetir, tres dones. Margaret Michaelis no les connota, només les reconeix com a dones. I, aquesta mirada de la fotògrafa cap a les treballadores sexuals em remet a les paraules de la meua mare quan m'explicava que, de petita, amb la

seua mare, moltes nits, anaven a portar el sopar calent a una veïna que treballava a la Rambla. Veïna que, probablement, quan la meua àvia anava a treballar, cuidava la meua mare. Aquella dona, treballadora sexual, era per a la meua mare i per a la meua àvia, tan sols o tan molt, la veïna, i les relacions de veïnatge, a la Barcelona de l'època, constituïen una xarxa social. A la ciutat, a principis de segle XX, 10.000 dones, la majoria pertanyien a les classes populars, subsistien amb el treball sexual.

Com m'ha agradat de trobar aquesta foto de la Margaret Michaelis. He pogut posar-hi cares, tenir una imatge del relat que tantes vegades m'havia explicat la meua mare, lluny de tot estigma.

Com n'és, de diferent, aquesta imatge de les treballadores sexuals —una dona, Margaret Michaelis mira les altres dones— d'aquelles altres fotografies estereotipades, realitzades des del voyeurisme per a consum de mirades obscenes.

Dones al Raval.
Fotografia: Margaret Michaelis.
Procedència: Arxiu Fotogràfic de Barcelona

Espai polític

En la recerca exploratòria de noves expectatives vitals, les dones, des del darrer terç del segle XIX, van fer una aposta decidida per la cultura, convençudes de la seva capacitat emancipadora i, per tant, de la seva capacitat política.

Sufragistes detingudes en una manifestació a Londres, 1907. Procedència: *Feminal*, número 1, 28 d'abril de 1907

En el primer número de la revista *Feminal*, el 1907, en què veiem unes dinàmiques i esportistes jugadores de tennis al Club de Tennis la Salut i també al Club Catalunya, un article il·lustrat ens parla del que passa a Anglaterra. En una imatge, dues dones; la més jove, somrient, camina detinguda entre dos policies. A l'altra imatge, una dona de més edat, camina dignament, també entre dos policies. Ambdues han estat detingudes per participar en una manifestació de feministes a la capital del Regne Unit, on es manifestaven per reivindicar el dret de vot per a les dones. L'article continuava: "A Anglaterra les angleses volen votar... Elles han fet meetings monstres, manifestacions tumultuoses, han fet campanyes periodístiques i fins i tot s'han deixat empresonar quan la policia, amb més zel que modos, els ha barrat el pas en el camí de les seves reivindicacions". La causa, la reivindicació

del dret al sufragi que, com diu l'articulista: "Cada jorn compta amb més nombroses i entusiastes proselitistes, tant que, fins i tot darrerament, han aconseguit que es presentés al Parlament un projecte que feia justícia a les seves aspiracions". Però el projecte no passà d'això, de projecte, i no va ser aprovat pel govern. "Sembla que molts i molt honorables membres de la Cambra li han fet una enèrgica oposició. Fins i tot han apel·lat a l'obstruccionisme. La qual cosa ha produït, entre el sexe més bell i més feble d'Anglaterra, una indignació indescriptible" *Feminal*, 28 d'abril de 1907.

Les dones catalanes estaven a l'aguait del que passava més enllà del que feia a les reivindicacions de drets i, a Catalunya, des de feia anys, també hi havia reivindicacions.

Quan el 22 de febrer de 1931, pocs mesos abans de la proclamació de la II República, es posava en marxa la revista *Evolució*, des del carrer Césare Antú del barri de Vallcarca, el tema de la reivindicació del dret de vot per a les dones apareix com un tema central en la revista.

La revista, dirigida per Montserrat Graner de Bertran, comptava amb la col·laboració de Regina Opisso, Aurora Bertrana, Amanda Llebot, Maria Teresa Gibert, Agnès Armengol i un llarg etcètera: "Abans que tot i per sobre de tot, volem el vot i tots els drets civils i polítics que l'home té, per coadjuvar a què adquireixi positiva eficàcia la Llei d'ensenyança obligatòria (fins als 16 anys, sense distinció de sexes); llei que tan admirables resultats està donant en quasi tots els països estrangers". *Evolució*, 1 de març de 1931.

Pocs dies després, el 12 d'abril de 1931, es van convocar eleccions municipals. Els partits republicans van ser els més votats i van obtenir la majoria a les grans ciutats. Dos dies després, es proclamà oficialment la II República.

Una dona als anys trenta.
Foto: Margaret Michaelis.
Procedència: Arxiu Fotogràfic
de Barcelona

La proclamació de la II República va suposar canvis a diversos nivells. Canvis en el sistema de govern: d'un règim monàrquic a un sistema republicà.

Canvis legislatius: la constitució republicana reconeixia, per primera vegada en la història del país, el sufragi universal, és a dir, admetia el dret de vot per a les dones i per als homes.

Més canvis legislatius: la Llei del divorci, que afectà la relació entre els sexes.

Eren canvis que reconeixien les voluntats de diversos col·lectius de dones i d'homes que exigien transformar les relacions entre la ciutadania i les institucions públiques, i també les relacions entre els sexes. En definitiva, volien explorar noves maneres de viure, tant col·lectivament com individualment, lluny de les velles i obsoletes estructures polítiques, lluny dels vells arquetips que establien amb rigidesa com havia

de ser i com havia de comportar-se una dona, i com havia de ser i com havia de comportar-se un home.

La Constitució de la República espanyola, aprovada a finals de 1931, abolia els privilegis per raó de sexe i, en el seu article 36, disposava que les dones i els homes de més de vint-i-tres anys tindrien els mateixos drets electorals. El redactat de l'articulat deia:

“Artículo 36. Los ciudadanos de uno y otro sexo, mayores de veintitrés años, tendrán los mismos derechos electorales conforme determinen las leyes.”

Era la primera vegada en la història de Catalunya, i també en la de l'Estat, que es reconeixia el dret de les dones al vot.

Reconeixement que en cap cas cal entendre com una gràcia, sinó com un dret reivindicat

per les dones des de feia dècades, i que, amb estratègies diferents, va fer el seu acte de presentació pública amb la convocatòria del Primer Congrés Femení Nacional, que s'havia de celebrar a Palma, el 1883. Des del darrer terç del segle XIX, doncs, la reivindicació del dret de vot és convertí en un *leit motiv* del moviment de dones a Catalunya, potser sense la brillantor del moviment sufragista anglès o nord-americà, perquè no vam saber donar visibilitat a aquell feminisme català que circulava entre randes angleses i música wagneriana, però també entre telers, pupitres i camps.

En les jornades prèvies a l'aprovació de la Constitució, l'article 36 va ser objecte de molts debats, tant a dins de les Corts com en els mitjans de comunicació. Les opinions eren diverses, fins i tot oposades, i s'esgrimien arguments a favor i en contra i també el sí però no, és a dir, tot i que hi havia sectors que estaven a favor del sufragi femení consideraven que no era el moment oportú.

A la cambra de diputats i diputades, Clara Campoamor va tenir un paper destacat en la defensa del dret de vot per a les dones, que la situava al marge de l'opinió majoritària del seu partit. Al carrer i als mitjans de comunicació les opinions també eren diverses.

Una nova iniciativa legislativa va ser aprovada per les Corts republicanes, la Llei de divorci.

El primer capítol de la Llei reconeixia el dret a dissoldre el matrimoni i el segon establia que el divorci es produiria quan els dos cònjuges, de comú acord, ho demanessin, o bé un d'ells, segons les causes que establia la llei.

I una nova proposta legislativa del Govern de la Generalitat de Catalunya: l'aprovació del Decret de reforma eugènica de l'avortament. El decret, de 9 de gener de 1937, va ser plantejat com una millora en la sanitat, autoritzava

la interrupció artificial de l'embaràs, efectuada en hospitals, clíniques i institucions sanitàries dependents de la Generalitat. Els motius justificats per a la pràctica de l'avortament podien ser d'ordre terapèutic, eugènic o ètic, i es realitzaven a petició de la dona interessada.

En el text preliminar que acompanya l'edició del decret que ara reproduïm s'explicava el que segueix:

“En autoritzar l'avortament i facilitar-ne la realització, deixem a la dona en condicions d'ésser mare només quan ella ho desitgi, quan el fill, per a ella, sigui fi i no accident... la dona serà, en fi, mestressa del seu cos, no per a usar-lo malament, sinó per forjar la glòria de si mateixa i per fer de la maternitat el fruit conscient dels seus sentiments i no la conseqüència indesitjable de l'egoisme sexual masculí”

L'esclat de la Guerra Civil va posar en joc aspectes de l'organització política, econòmica i social que la Segona República havia impulsat, com ara el sistema de govern democràtic i l'ampliació de l'accés dels ciutadans als recursos.

Parlar de recursos, però, no sols vol dir parlar d'economia, és també parlar de l'accés de les dones i dels homes a l'educació i a la cultura, a la salut, al temps de vida més enllà del temps destinat a la producció per al mercat, a l'habitatge, a la terra, a l'aigua...

La Segona República havia aconseguit ampliar la representació de dones i d'homes en el terreny polític i en l'àmbit sociocultural i havia iniciat una redistribució en l'esfera econòmica. Però, el 18 de juliol 1936, un grup de militars va fer un cop contra el govern democràticament elegit de la República. El cop militar, comandat pel general Francisco Franco, posava de manifest la negativa dels insurgents a resoldre els seus conflictes i els dels sectors que ells representaven a través de la negociació, del

pacte, del diàleg amb el govern republicà legítimament constituït. Els sediciosos van substituir les paraules per la força destructora de les armes. El cop d'estat suposava l'exercici de la violència i, com tota violència, denotava inseguretat, la inseguretat d'aconseguir els seus objectius per una altra via que no fos la de la destrucció de tot allò que durant anys s'havia anat construint: projectes de vida individual i projectes de vida col·lectiva.

El cop d'estat del 18 de juliol de 1936 va ser l'inici de la Guerra Civil, que es perllongà durant tres anys, de 1936 a 1939. Els insurgents van posar en pràctica el bombardeig sistemàtic de ciutats i pobles. Si en altres guerres els objectius prioritaris eren de caràcter militar; les tropes franquistes van convertir la població civil i les infraestructures de la vida quotidiana en objectiu de les bombes.

Otília Castellví, veïna del barri de Gràcia explica els primers dies després de la fi de la Guerra Civil:

Vivint el règim franquista

“Estàvem en un pis alt del carrer Provença, a prop de Muntaner i, tot sovint, algú de nosaltres, mut i trist, com qui s'apropa al llit d'un moribund, mirava la ciutat de Barcelona per entre les persianes del balcó, com cercant una esperança. Res, però, donava mostres de cap canvi que ens pogués animar. El quadre era, realment, agònic: armes llençades per tots els indrets; llibres i papers cremats al mig dels carrers; homes corrent espaordits, mig vestits perquè havien llençat els uniformes que els comprometien...! Quan un de nosaltres havia vist tot això no li quedava ganes de tornar al balcó. El darrer que hi sortí veié la bandera monàrquica espanyola, que era també la d'en Franco, a l'edifici de l'Hospital Clínic. Aquesta aclapara-

dora constatació equivalia a dir que per a nosaltres havia arribat la fi. Tots ens trobàrem amb els ulls negats de llàgrimes... Era el dia 26 de gener de 1939”.

La dictadura franquista, que s'imposà a partir de 1939, abolí tots els drets polítics i socials promoguts per la Segona República.

Una de les característiques que definí la dictadura franquista, en paraules de Carme-Clara Parramon, va ser el marcat caràcter sexual que tingué la confiscació dels drets polítics i socials. Les discriminacions contra les dones abraçaven tots els àmbits de la seva vida i afectaven les relacions de maternitat, familiars, socials, professionals, laborals, econòmiques i polítiques.

La maternitat va ser considerada per la dictadura una obligació de les dones envers l'estat. L'avortament va ser prohibit i es condemnà a penes de presó tant la dona que avortava com la persona que el practicava.

El cos de les dones quedà reduït a un cos reproductiu, al qual el plaer, la voluntat i el desig li era aliè. La maternitat era l'únic discurs que legitimava la sexualitat femenina, una sexualitat passiva i, sobretot, receptiva. Aquesta sexualitat que tenia com a única finalitat la reproducció, dins la institució matrimonial.

Les úniques funcions que el nou règim reconeixia per a les dones eren el matrimoni i la maternitat. La seva supeditació a l'home es va establir a través d'una legislació discriminatòria.

La por s'instal·là a la ciutat. I es controlà el moviment de la població. La por a la delació, la por a la detenció, la por...

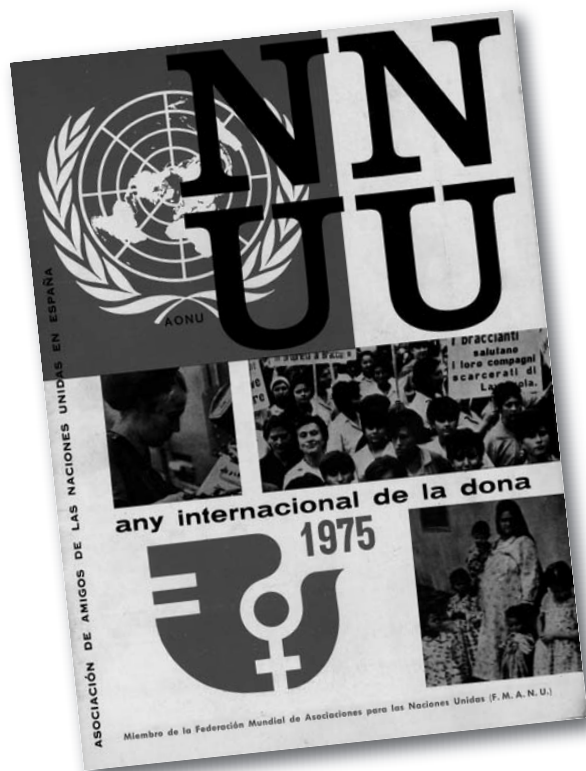
Però, poc a poc, s'aprofitaven les poques esquerdes que deixava el poder per refer la xarxa social, la xarxa de veïnatge. A través de

El carrer, entès com a espai de trobada, només va ser permès per celebrar-hi festes, i les dones hi van mantenir les xarxes de veïnatge i van contribuir a crear-hi el sentit de pertinença a les criatures. Festa major de 1950. Procedència: AMDG

xocolatades, a través de celebracions de sants patricis i de festes majors, el carrer tornava a ser un espai de trobada; primer, de manera molt tímida i, poc a poc, d'una manera més explícita. I, en aquest refer xarxes, les dones van actuar com a promotores en ocupar el carrer amb xocolatades i sopars.

El 1975, quan encara Franco era viu, les Nacions Unides van declarar aquell any com a Any Internacional de la Dona. El motiu pel qual s'acordà convocar-lo no era cap altre que intentar eliminar les discriminacions que les

Document publicat per
Nacions Unides, amb motiu
de l'Any Internacional
de la Dona.
Procedència: Ca la Dona

dones patien arreu del món, a la vista dels informes, dels estudis i de les estadístiques que posaven en evidència la situació desigual entre homes i dones, en temes com ara l'accés a la cultura, al treball remunerat...

El document de Nacions Unides era una síntesi de la situació de les dones arreu del món, en temes com ara l'ensenyament universitari, el treball remunerat reglat, o les institucions polítiques...

Davant aquestes xifres, que denunciaven la situació de discriminació de les dones a nivell internacional, l'Assemblea General de Nacions va declarar el 1975 com a l'Any Internacional de la Dona

El Govern espanyol era membre de Nacions Unides, malgrat que no complia la Declaració Universal del Drets Humans ni tampoc la Declaració sobre l'Eliminació de la Discriminació contra la Dona, de 1967, i va fer una celebració de l'Any Internacional de la Dona, amb un acte inaugural que presidiren Carmen Polo –dona de Francisco Franco, qui havia eliminat a través del cop d'estat de 1936 el sistema democràtic republicà i havia abolit tota la legislació republicana, que atorgava drets a les dones– i Pilar Primo de Rivera –presidenta de la Sección Femenina i de les JONS, organització ideològica feixista de dones–, entre d'altres.

El dijous 16 de novembre del 2006, Conxa Garcia feia una conferència a la Biblioteca Jaume Fuster de Gràcia, per celebrar els trenta anys del moviment de dones a Gràcia. D'aquella conferència, n'extraïem els següents paràgrafs:

“En aquell moment la nostra Associació es deia AV Sector Plaça Lesseps. Hi havia diverses vocalies que treballaven diferents aspectes que calia reivindicar al barri. En aquell moment jo col·laborava a la Vocalia d'Urbanisme. L'any

1975, l'ONU va proclamar l'Any Internacional de la Dona”.

El mateix any 75 ens vam adherir a la celebració de l'Any Internacional de la Dona, impulsada per Nacions Unides. Des de l'Associació de Veïns es va enviar una carta a Anton Cañellas, en aquell moment president de l'Associació d'Amics de l'ONU, on li deien:

“Querido amigo:

Le rogamos tome nota de nuestra adhesión al documento que sobre el “Año Internacional de la Mujer” firmaron anteriormente asociaciones de vecinos, diversas entidades culturales, cívicas y eclesiásticas de Madrid.

Cartell d'una xerrada sobre la Llei del divorci, convocada per l'Associació de Veïns de la Vila de Gràcia.
Procedència: Conxa Garcia

Encontramos que este documento abarca todas las reivindicaciones primordiales que tiene la mujer dentro de la sociedad actual y concretamente en España, donde la discriminación de la mujer en los aspectos jurídico, educativo, laboral y de falta de servicios comunitarios es muy notoria.”

La Conxita Garcia continua:

“Ens va arribar, clandestinament, informació d'un congrés que havien fet les dones cubanes i tot llegint aquells escrits la Maria Teresa Pi Sunyer i jo vam comentar el fet que aquí també calia tractar d'una manera diferenciada els drets de les dones. Això va succeir també entre companyes d'altres barris. I així va ser com vam decidir promoure la creació d'una Vocalia de la Dona dins de l'Associació de Veïns.

Vam ser una de les primeres vocalies que es van crear a Barcelona i per donar-nos a conèixer vam organitzar xerrades sobre la situació de la dona a nivell jurídic, sobre la sanitat i sobre el treball domèstic. La conferència va provocar un gran debat: D'una banda, una part de les assistents defensà la necessitat d'organitzar activitats com ara cursos de tall i confecció, i gimnàstica, com a mitjà per atreure dones a les tasques de l'Associació. Una altra part més nombrosa de les dones assistents creia que el mitjà per arribar a les dones del barri era a partir del plantejament de problemes específicament femenins. Com a conseqüència d'aquest acte tan polèmic, van incorporar-se a l'Associació un nombrós grup de dones per treballar en aquella línia i es va constituir una vocalia de dones en el si de l'Associació de Veïns de la Vila de Gràcia, una de les vocalies més actives i dinàmiques de Barcelona. Aquest debat no va ser exclusiu de Gràcia, es produí en molts altres barris de Barcelona”.

Moltes dones van participar en aquella Vocalia de Dones de Gràcia, entre d'altres Anna Maria

Ani Drets i altres dones,
a les Jornades Catalanes de la
Dona, el mes de maig de 1976.
Procedència: Ca la Dona

Drets, Montse Margalef, Teresa Gomà, Júlia Vaquero... La vocalia de dones era un espai de trobada per al debat, un debat que volia ser fonamentalment ideològic i que situava en el centre de discussió quin havia de ser el paper que les dones volien jugar en la nova societat, una societat que tot just iniciava el procés de construcció cap a una societat democràtica, després de la mort de Franco. El procés de

Pintada de la Vocalia de
Dones de l'Associació de Veïns
i Veïnes de la Vila de Gràcia.
A la dreta de la imatge,
Helena Valentí, escriptora
feminista.
Arxiu: Vocalia de Dones de
l'Associació de Veïns i Veïnes
de la Vila de Gràcia

construcció democràtica implicava, no només dotar-se de noves institucions públiques elegides per sufragi universal, sinó que volia abastar tots els àmbits socials, des del món dels conceptes, de l'anàlisi de la construcció social, de la representació i dels valors, en definitiva, apel·lava a un canvi polític i també a un canvi de mentalitat. Per això es posà en circulació el lema "allò personal és polític", síntesi de tot un corrent de pensament. No n'hi havia prou de canviar les institucions polítiques, calia incidir també en el terreny d'allò personal ja que formava part de la política. Per tant, també s'exigia l'ampliació de drets.

"Tot allò personal és polític" no només era una consigna, era una pràctica de relació que les dones de la Vocalia experimentaven de dia en dia.

L'Anni Drets, la Teresa Gomà, la Montse Margalef i la Júlia Vaquero explicaven en un magnífic sopar, no pel menjar sinó pel que es parlava: "Era una època genial, de relació entre dones, de compartir, ens divertíem i fèiem política. Va ser important per a la gent inscriure allò que és personal en la política. Fèiem visible que érem dones i volíem estar entre dones. En aquells moments la Vocalia de Dones era un grup que, malgrat les discrepàncies, teníem consciència de formar part d'un col·lectiu. Érem amigues i la nostra activitat política no responia a cap estratègia de partit. Era un nucli de debat, un entorn per aprofitar els espais de poder i la nostra era una discussió ideològica i vital".

I continuen: "En acabar les reunions, moltes vegades anàvem a sopar a casa d'alguna companya. El menjar que hi havia es repartia i s'improvisava alguna cosa més. Descobríem que hi havia parelles de dones, parelles acollidores, que vivien en estructures familiars no estandaritzades. I això ens plantejava una revisió de la relació afectiva i sexual".

Cartell de les Jornades Catalanes de la Dona, maig de 1976.
Procedència: Arxiu Maria Teresa Pi-Sunyer

Jornades Catalanes de la Dona

Amb el bagatge del pensament feminista, amb l'experiència de la lluita en la clandestinitat durant el règim franquista i amb la voluntat de millorar les condicions de vida després d'anys de dictadura, el mes de maig de 1976, gairebé quatre mil dones, arribades de ciutats, pobles i municipis de tot Catalunya, es van trobar al paranif de la Universitat de Barcelona per celebrar les Jornades Catalanes de la Dona, que havien estat prèviament convocades per organitzacions no governamentals com a resposta als actes que la Comissió oficial de la Secció Femenina havia celebrat arran de l'Any Internacional de la Dona.

Una assistència tan massiva sorprengué les mateixes organitzadores i va ser el primer intent unitari d'organització col·lectiva després de quaranta anys de silenci forçat. Les jornades van ser possibles gràcies a la sensibilització i a la mobilització d'importants grups de dones de diverses ideologies, oficis, extracció social i concepció feminista.

Participants a les Jornades Catalanes de la Dona, celebra- des al paranif de la Universitat de Barcelona, el mes de maig de 1976.
Procedència: Ca la Dona

Una de les organitzacions que va participar a les Primeres Jornades Catalanes de la Dona va ser la Vocalia de Dones de l'Associació de Veïns de la Vila de Gràcia que presentà una comunicació a la ponència: "Participació de la dona a la vida ciutadana: la dona als barris". En la ponència es posava de manifest que les condicions de vida als barris afectaven directament la dona per ser la que hi viu més temps. Al barri és la dona, per la seva condició de mestressa de casa, la que pateix més directament tots els dèficits dels serveis col·lectius. Com a conclusions de la ponència, les vocalies de dones dels barris plantejaven, en primer lloc, la creació de serveis col·lectius i gratuïts –guarderies, bugaderies, menjadors públics- que facilitessin la compaginació del treball remunerat i del domèstic. I, en segon lloc, la implantació dels mecanismes per tal que la dona accedís a la vida ciutadana i ocupés càrrecs de responsabilitat en la vida de la comunitat.

Les Jornades van constituir un intent d'aplegar i de coordinar tots els grups de dones que, de manera dispersa, feia anys que actuaven a Catalunya. L'objectiu no era cap altre que crear un document de bases per facilitar l'acció conjunta i difondre les conclusions de manera extensiva en tots els àmbits socials.

A partir d'aquell moment, les xerrades informatives se succeïren i ens vam coordinar amb altres dones d'altres associacions per participar en la formació de la Coordinadora Feminista.

Què van suposar les Jornades Catalanes de la Dona en el panorama del moment? Feia pocs mesos que el Generalísimo Franco havia mort i la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona va suposar la irrupció del moviment feminista en la societat catalana i va tenir com a conseqüència l'inici de nous processos i la creació de nous espais.

“Aquells anys van ser moments d'una gran activitat i d'una efervescència del moviment feminista arreu, i teníem moltes coses a exigir... els drets civils més bàsics, la Llei de divorci, els centres de planificació familiar, l'accés a l'anticoncepció i a l'avortament; la creació de guarderies i d'altres serveis de tipus comunitari.

La Vocalia de Dones va crear serveis que les institucions públiques no acollien i es van traslladar a un local propi, conjuntament amb l'Associació, al carrer Torrent de l'Olla i, més tard, al carrer Salinas. La Vocalia va anar ampliant-se i va oferir un servei d'atenció jurídica

que oferia l'advocada Anna Maria Drets i un altre servei d'orientació sobre planificació familiar”.

La Vocalia de la Dona va centrar els seus esforços en fer possible un espai de dones: El Casal de la Dona, per facilitar la trobada entre dones i la realització d'activitats.

Va promoure la creació d'un servei complet de tocoginecologia a l'Hospital de l'Esperança que disposés de, (i transcrivim directament del *Vila de Gràcia*, Associació de Veïns, 5 anys de lluita):

- 1.- Departament d'anticoncepció i de planificació familiar
- 2.- Departament de prevenció i de diagnòstic precoç del càncer ginecològic
- 3.- Departament d'obstetrícia: embaràs i part. Van establir serveis col·lectius de menjadors i bugaderies.

Va aconseguir guarderies públiques i gratuïtes

Va reclamar la igualtat d'oportunitats en l'accés laboral al municipi, sense discriminació per estat civil, ni per tenir fills, ni per edat ni per presència física.

I va demanar als ajuntaments democràtics que pressionessin per aconseguir la legalització del divorci i de l'avortament.

Pocs dies després de les Jornades Catalanes de la Dona, la Vocalia de Dones de l'Associació de Veïns de la Vila de Gràcia, convocava una trobada, el dia 11 de juny, a les 10, al local de l'Associació, al carrer Menéndez Pelayo, 148. El tema “Jornades Catalanes de la Dona, per què aquestes Jornades? Per què un moviment de dones?” La sessió volia divulgar els acords de les Jornades i explicitar les raons del perquè la necessitat d'un moviment específic de dones.

“El sexe és plaer,
no reproducció”, és el text
penjat darrere Gretel Amann,
en una conferència.

Procedència: Fons Gretel
Amann, Ca la Dona

Cartell que convoca a unes conferències sobre els treballs de les dones.

Procedència: Conxa Garcia

**LA DONA i EL TREBALL
DINS i FORA DE CASA**

Dia 6 • TREBALL DOMÈSTIC per Mercé Olivares Soler
-TAULA RODONA-

Dia 13 • TREBALL ASSALARIAT i TREBALL DOMÈSTIC
-LA DONA i LES
LLEIS LABORALS
per Ma Teresa
García Alba

**Febrer
1976
10 nit**

BRAYO

Abans de les Jornades, els treballs de les dones van ser tractats en tres conferències, sota el títol genèric "La dona i el treball dins i fora de casa". El títol del cicle, celebrat el mes de febrer de 1976, ja anunciava la voluntat de fer visible la contribució de les dones a la societat des de la perspectiva del treball domèstic i del treball remunerat.

Mercè Olivares va parlar del treball domèstic, i Maria Teresa García Alba, de la dona i de les lleis laborals.

A partir d'aquell moment, altres vocalies apareixien en diversos barris de la ciutat. "La Vocalia de la Dona va néixer la primavera del 1994 amb el suport d'assessorament i de funcionament de les Dones Taxonera (Assoc. Dones Taxonera Penitents) i del seu model d'entitat. La Vocalia de la Dona de la AV Coll-Vallcarca, després d'uns mesos de creixement i de consolidació, obté bona acollida per part de les participants i del veïnat ja que, realment, hi mancava, al barri, un espai com el nostre, on poder fer activitats lúdiques de convivència, i activitats formatives a l'abast de tothom.

Dones de la Vocalia de l'Associació de Veïns Coll-Vallcarca.
Procedència: Vocalia de la Dona de Coll-Vallcarca

"Des d'un principi ens vam nodrir del voluntariat i vam fer els tallers als locals de l'AV Coll-Vallcarca; primerament al carrer Móra d'Ebro, al núm. 50, i després d'uns anys vàrem passar a un local més gran, al núm. 29. Ara, des del 2003 som a la plaça Grau Miró, 2b, al final del carrer Tirso. En un local cedit per l'Ajuntament de Barcelona.

Al llarg d'aquest anys hem col·laborat i hem participat en diferents actes, tots ells relacionats amb la problemàtica que vivim actualment les dones.

Aquests últims anys, un grup de dones comunicadores del Coll, amb l'assessorament de la Sara René i la Conxa García, fan possible la continuació de l'edició de la revista *La força de les Dones*, redactada i confeccionada íntegrament per elles, donant pas a un estadi en què la dona veu el seu creixement personal.

"Aquesta Vocalia de la Dona preveu en el futur immediat seguir potenciant l'espai de creixement i de convivència per arribar a totes les dones del barri del Coll" escriu Maria Rosa Ureña, de la Vocalia de la Dona".

En el procés de construcció de la democràcia, iniciat després de la mort del General Franco el 1975, les dones van voler participar de la construcció de la nova societat i van contribuir, amb les seves aportacions teòriques i el seu activisme, a ampliar els estrets marges d'allò que, fins al moment, es considerava política. Amb les seves intervencions, tan individuals com col·lectives, han aconseguit situar a les agendes polítiques temes que, fins en aquell moment, havien quedat relegats a l'àmbit privat, i han aconseguit ampliar els drets civils, els drets socials.

“Volem caminar tranquil·les”
era el clam per denunciar les
agressions contra les dones.
Arxiu: Vocalia de Dones de
l'Associació de Veïns i Veïnes
de la Vila de Gràcia

Nomenclàtor

Amàlia Garcia, carrer d'
Tarazona, Saragossa 1874-1977

Pedagoga. Amàlia Garcia i Bonel va néixer a Tarazona, Saragossa, el 14 de juny de 1874. Va tenir tres criatures i enviudà jove, i va traslladar la seva residència a Gràcia, concretament al carrer Verdi, 41, el 1905, on, anys després, va crear l'escola de la Santíssima Trinitat per a noies. Amàlia Garcia, després de la Guerra Civil, a més de mantenir l'escola del carrer Verdi, va obrir una acadèmia a la casa del carrer de l'Or, cantonada amb Torrijos, on s'impartien classes de batxillerat, peritatge mercantil i música. L'activitat docent, anys a venir, va continuar en mans de la seva filla i de la seva néta.

Anna Frank, plaça d'
Frankfurt 1929-Bergen-Belsen 1945

Coneguda internacionalment gràcies al diari que va escriure, en forma de diari íntim, en què va deixar constància de la seva experiència quan s'ocultava, amb la seva família, de la persecució que el nazisme emprengué contra els jueus durant la Segona Guerra Mundial. La seva família va ser detinguda i dispersada en diversos camps de concentració alemanys. Anne va ser enviada al camp de concentració d'Auschwitz, el 2 de setembre de 1944, i després va ser traslladada al camp de Bergen-Belsen, on va morir de febre tifoidea, el 12 de març de 1945, pocs dies abans que el camp fos alliberat.

Anna Piferrer, carrer

Anna Maria Piferrer i Gualba era propietària dels terrenys de l'heretat Manso Besora, que va rebre de la seva mare, Rosa Gualba i Spigol. Anna Maria Piferrer va cedir gratuïtament els terrenys per a eixamplar l'antiga carretera d'Horta.

Caterina Albert, jardins
L'Escala 1869-1966

Caterina Albert i Paradís, coneguda també amb el pseudònim de Víctor Català, en els primers anys de la seva vida va compaginar la literatura amb l'escultura i la pintura, deixant-nos, entre d'altres, un magnífic autoretrat.

El 1898, Caterina Albert envià el monòleg *La infanticida* als Jocs Florals d'Olot. El jurat quedà astorat, desconcertat i escandalitzat en comprovar que l'obra que ells havien premiat havia estat escrita per una dona. A partir d'aquell moment, Caterina Albert decidí amagar públicament la seva condició sexual i es convertí en Víctor Català, utilitzant el pseudònim masculí com a cuirassa protectora enfront la intransigència d'una societat que menyspreava les creacions realitzades per les dones.

L'aparició de Caterina Albert en el món literari fou contundent a partir del seu recull *Drames rurals*, 1902, i culminà amb *Solitud*, 1905.

En totes les seves obres, Caterina Albert va tractar literàriament temes que afectaven directament les dones: l'infanticidi i els embassos no desitjats, la relació entre dones i la solidaritat. La majoria dels seus personatges són dones que es rebel·len i es reafirmen davant les agressions masculines.

Va ser la primera dona membre de l'Acadèmia de Bones Lletres i la seva consciència de sexe quedà palesa en el discurs que va fer en els Jocs Florals de Barcelona de 1917, en què defensà el feminisme i les feministes.

Dolors Lleonart, carrer de
1866-1936

Metgessa. Dolors Lleonart i Casanovas va néixer a Gualba el 1866. Llicenciada en medicina

el 1886, amb 20 anys, la seva vida professional va estar vinculada al districte de Gràcia. Es va casar amb el metge Ramon Montserrat.

Dones del 36, plaça de les

L'Associació Dones del 36 va ser creada el 1997, per un grup de dones supervivents de la Guerra Civil, per tal de fer visible els canvis polítics que la Segona República havia introduït a la societat i com la Guerra Civil i el triomf de les tropes insurgents franquistes van abolir tots els drets aconseguits durant el període republicà. Trinidad Gallego Prieto, Enriqueta Gallinat, Maria Salvo, Isabel Vicente, Laia Brenguer, Manola Rodríguez i un llarg etcètera van participar activament en l'associació que es va autodissoldre a finals de l'any 2006.

Gal·la Placídia, plaça

No coneixem ni el lloc ni l'any del seu naixement amb exactitud, que podria ser entre el 388 al 392, però sí que en coneixem el de la seva mort, que succeí a Roma el 450.

Emperadriu romana, filla de Teodosi I, la seva vida coincidí amb la caiguda de l'Imperi romà sota la pressió dels "bàrbars", és a dir, els "altres", i la consolidació del que seria l'Imperi de Bizanci. Gal·la Placídia va viure el trànsit entre un imperi en declivi forçat a barrejar-se amb l'alteritat emergent. L'any 410, en caure Roma a mans d'Alaric, Gal·la fou feta presonera. El rei visigot Ataülf s'hi casà el 414, i s'establiren a Barcelona, ciutat on va parir el seu fill. El seu marit morí poc després i, l'any següent d'haver arribat a Barcelona, es casà amb Constanci, esdevingut emperador el 421. Se n'anà de Bizanci el 425, on s'havia refugiat a la mort del seu segon marit, i regí l'Imperi d'Occident durant la minoritat del seu fill Valentinià III.

Isabel, passatge

L'antic nom del passatge Santa Isabel va ser secularitzat.

Josefa Rosich, carrer de 1876-1929

Esriptora. Josefa Rosich i Cotulí va néixer a Gràcia el 1876 i va col·laborar a la revista *Feminal*, amb algunes de les seves poesies. *Feminal*, revista dirigida per Carme Karr i publicada de manera continuada entre el 1907 i 1917, i amb una curta represa el 1923, era una de les revistes més innovadores del moment. També va publicar a les revistes: *Niu Artístic* i *El Arte del Lírico*. El 1918, publicà, a la Impremta M. Galve, el llibret de la tragèdia lírica en tres actes i tres quadres *Sara Leví*, amb música del mestre Celestí Rosich Cotulí, que va ser estrenada el mateix any al teatre Coliseum Pompeia de Gràcia.

Mare de Déu dels Àngels, carrer de la

Nom donat per Àngela Rosell i Inglés, esposa de Joaquim Taxonera, propietari dels terrenys.

Mare de Déu del Coll, carrer, passeig de la

L'ermita primitiva que donà nom al carrer, al passeig i al mateix barri fou construïda el segle XI pel clergue Guerau Mir i l'any 1098 va esdevenir priorat benedictí filial de Sant Cugat del Vallès.

Mare de Déu del Desamparats, carrer de la

Dedicat a la patrona de València.

Mare de Déu dels Reis, carrer de la

En homenatge a María de los Reyes de la Barre i Díaz de Manso, Barcelona, 1836-1909, germana dels propietaris del terreny on s'obrí el carrer.

Mare de Déu de la Salut, carrer de la

Anomenat així per la proximitat a la capella situada en una casa propera, oberta al culte l'any 1864 i que donà nom a la barriada iniciada entre els anys 1866 i 1870.

Maria, carrer de

Fa referència a la Mare de Déu.

Maria Baldó, jardins de Hellín, Castella la Manxa, 1884-Tolosa de Llenguadoc, 1964.

Maria Baldó i Massanet

Pedagoga i folklorista. Va col·laborar en diverses revistes i institucions pedagògiques. Dirigí el primer grup escolar femení del Patronat Escolar de l'Ajuntament de Barcelona, La Farigola, inaugurat el 1923. La nova escola substituïa una d'antiga situada en el que havia estat l'hostal de La Farigola, i que havia estat clausurat el 1913, per manca d'higiene i de seguretat. Durant la República, s'encarregà de l'organització de les missions pedagògiques a Catalunya, en col·laboració amb Hermini Almendros. El 1934, participà en la preparació del Congrés d'Educació Social. Formà part del CENU, Consell de l'Escola Nova Unificada i presidí la Comissió d'Adaptació del personal docent dels organismes de la Generalitat a les necessitats de la guerra. Va ser degana del Casal del Mestre .

Destacada militant feminista, va ser presidenta del Lyceum Club de Barcelona, el 1936, i va ser vicepresidenta del Comitè Executiu de la Unió de Dones de Catalunya. Durant la Guerra Civil va treballar a la Conselleria de Cultura de la Generalitat i va ser secretària general de "La dona a la reraguarda" secció del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya. Va col·laborar a la revista *Companya* i és autora de *El libro del hogar*.

S'exilià a Tolosa de Llenguadoc, on va morir.

Mariana Pineda, carrer Granada 1804-1831

Dama granadina d'ideologia republicana, col·laborà amb els liberals per restaurar el sistema constitucional. Amb el pretext d'haver-se trobat a casa d'ella una bandera que havia encarregat de brodar amb el lema "Ley, Libertad, Igualdad", fou empresonada. Fugí de la presó però tornà a ser detinguda, acusada d'activitats revolucionàries i, condemnada a mort, fou executada, per mandat de Ferran VII, el 26 de maig de 1831.

García Lorca li dedicà una peça de teatre que representà Margarita Xirgu, entre d'altres, i Antonina Rodrigo va ser la seva biògrafa, a través de diversos articles i del llibre *Mariana de Pineda*.

Matilde, carrer

El carrer fa referència a Matilde de Triola i Castellana, propietària de censos i de terrenys, procedents de l'herència d'Eulàlia Jordà.

Mercedes, carrer, passatge, rambla

En record de Mercedes Güell i López, filla d'Eu-

sebi Güell, propietari dels terrenys. El seu pare era Eusebi Güell, primer comte de Güell, i la seva mare, Isabel López Bru, filla del primer Marquès de Comillas. Maria Mercedes és, doncs, fruit d'aquella aliança expansiva entre dues grans fortunes de Barcelona, que acabaria essent la més gran, adjectivada a més a més amb títols nobiliaris. Maria Mercedes Güell i López, que no heretà cap títol, va ser membre de moltes societats anònimes dedicades al desenvolupament urbà dels béns de la família, és a dir, de l'especulació; però malgrat que ella i les altres germanes eren propietàries, juntament amb els germans, les dones de la nissaga Güell no van tenir cap capacitat executiva als negocis.

Minerva, carrer

Divinitat itàlica, de la deessa grega Atena.

Otília Castellví, carrer d' Astúries 1917-2001

Otília Castellví Fontanet va néixer a Astúries i de petita emigrà a Barcelona, al barri de Gràcia. Modista de professió, des dels 17 anys va assistir a conferències del Bloc Obrer i Camperol i va participar en la creació del Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM). Empresonada el 1937, arran dels Fets de Maig, a la presó coneix Katia Landau, militant comunista austríaca amb qui va fer una vaga de fam. A la fi de la Guerra Civil va travessar la frontera i va ser detinguda a Perpinyà. Després de passar una temporada al camp de concentració d'Argelés, marxà a l'Alemanya nazi on va subsistir gràcies al seu ofici de modista. Després va viatjar a Amèrica, a Caragues, i va tornar a Catalunya. Va deixar publicades les seves memòries a l'obra *1926-1946: vint anys d'història*. Vilassar de Mar; Oikos-Tau, 1997, traduïda després al català amb el títol *De les txeques de Barcelona a l'Alemanya nazi*. Barcelona: Quaderns Crema, el 2003.

Santa Àgata, carrer de

Màrtir, nascuda l'any 230, morí a Palerm, el 2151. El carrer ret homenatge a Àgata Badia i Puigrodon, nascuda a Lleida el 1770, propietària de la finca Torre del Simó, que parcel·là i urbanitzà a partir de 1825. Va morir a Barcelona el 1826.

Santa Clotilde, carrer Lió, 474-Tours, 545

Santa Clotilde estava casada amb el rei franc Clodoveu qui va ser l'artífex de la seva conversió al catolicisme.

Santa Eugènia, carrer 900-923.

Màrtir cordovesa sota el califat d'Abderraman III.

Santa Eulàlia, carrer

Va néixer a principi del segle IV, en una casa propera a Barcelona. Quan tenia 25 anys va sofrir la persecució de Dacià. Torturada i ofegada pel fum, el seu cos va ser clavat en una creu perquè el devoressin les aus. Però, una intensa nevada, caiguda en aquell precís instant, cobrí el seu cos. En el sepulcre on va ser enterrada anys després, s'hi aixecà una capella, Santa Eulàlia del Camp, que va desaparèixer amb les reformes urbanístiques del barri de la Ribera, al segle XVIII. L'any 1298, s'inicià la construcció de la catedral gòtica dedicada al culte de la santa i es construí un sepulcre on van ser col·locades les seves relíquies, l'any 1334. Durant molts anys va ser la patrona de Barcelona, fins que la Mare de Déu de la Mercè la va substituir.

Santa Magdalena, carrer

Els Sants Evangelis parlen d'unes dones que van assistir a la Passió de Crist. Magdalena en fou una d'elles i l'escriptora sor Isabel de Villena, monja del convent de la Trinitat de València, va donar una visió suggerent d'aquesta santa a la seva obra *Vita Christie*.

Santa Perpètua, carrer

Màrtir. No se sap ni on ni quan va néixer però sí, que morí a Cartago el 202.

Santa Rosa, carrer

Mística. Isabel Flores va néixer a Lima, Perú, el 1586 i morí el 1617. Tericària dominica. Patrona d'Amèrica, de les Filipines i de les Índies Orientals.

Santa Tecla, carrer

Iconi,?-Selèucia, 65. Deixebra de sant Pau, és la patrona de Tarragona i de les mecanògrafes.

Santa Teresa, carrer

Teresa de Cepeda i Ahumada, escriptora i principal reformadora de l'orde carmelita. Va néixer a Àvila, el 1515, i morí a Alba de Tormes, el 1582.

La vida de Teresa de Jesús i la seva evolució espiritual es pot resseguir a través de les obres de caràcter autobiogràfic de la mateixa autora, entre les quals destaquen: *El libro de su vida*, escrit entre el 1562 i el 1565; *Relaciones espirituales*; el *Libro de las fundaciones*; i les *Cartes*.

El 1536, després d'un període d'internament en el convent de les monges agustines de Santa Maria de Gràcia, vestí l'hàbit de l'Encarnació i professà l'any següent.

El seu ideal de reforma es concretà en la fundació, el 1562, del convent de San José. Amb la seva reforma, Teresa de Cepeda pretenia restablir l'antic esperit de l'orde del Carmel i, per aquest motiu, redactà les *Constituciones*, el 1563.

També va fundar diversos convents a Medina del Campo, Segòvia, Sevilla, Sòria, Burgos i d'altres ciutats.

Per ajudar les religioses a la realització del seu ideal de vida religiosa escriví *Camino de perfección*, el 1583, i *Las moradas o Castillo interior*, el 1578.

Tres Senyores, carrer

Les tres senyores a què fa referència el carrer són les tres esposes dels propietaris dels terrenys: Massens, Rabassa i Torrente. Com que no es van posar d'acord sobre quin dels tres cognoms calia posar-hi, hi van posar el genèric.

Trilla, plaça de

Àgueda Trilla, propietària, que inicià els procés d'urbanització de la seva antiga explotació agrícola, Can Trilla, segons projecte de l'arquitecte Pere Serra i Bosch, entre els anys 1824 i 1830. S'urbanitzà la plaça Trilla i els carrers de Santa Rosa, Trilla, Santa Àgata, Santa Magdalena, Badia i Astúries i s'hi van construir 50 cases. L'antiga masia es conservà i passà a ser el Colegio Ibérico, de titularitat privada.

Virreina, plaça, passeig Barcelona, c. 1756-1791

Maria Francesca Fiveller de Clasquerí i de Bru. Molt jove va ingressar al monestir de Jonqueres i el 1779 es casà amb el virrei Amat. El seu marit, el virrei Amat, va fer construir dues cases, el palau de la Virreina, a la Rambla, i el palau del mateix nom a Gràcia, que fou enderrocat el 1877 per construir la plaça i l'església de Sant Joan. Com explica Montserrat Sanmartí Roset al *Diccionari Biogràfic de Dones*: "Francesca de Fiveller prengué poques decisions d'una manera lliure. L'entrada en un monestir va ser una decisió paterna. Com també ho va ser el seu casament. Francesca enviduà ben aviat i és possible que volgués casar-se de nou però segurament va rebre pressions familiars, d'un costat i altre, per no fer-ho. Gestionà tot allò que formava el patrimoni de Manuel d'Amat, inventariat i controlat, sota la tutela del seu pare, del nebot Antoni

d'Amat i Rocabertí i d'un notari. Actuà amb generositat deixant diners seus sense interès, com pertocava a una dona noble. Era una persona culta, molt devota i amant de la família".

I, per acabar, volem fer esment de la Biblioteca de Penitents, que duu el nom de Maria Antonieta Cots i Miralpeix en reconeixement a la seva trajectòria professional com a bibliotecària, una professió que durant molts anys va ser de manera, gairebé exclusiva, de dones. Va néixer a Mataró, el 1910, va iniciar els estudis a l'Escola de Bibliotecàries, el 1935 i, després de diverses destinacions com ara Sitges i la Biblioteca de Catalunya, arribà a la central de Biblioteques Populars, on aconseguí introduir-hi classes de català, que van tenir un gran èxit. Era el 1960 quan es feia la primera classe de català en una biblioteca popular.

Maria Antonieta Cots i Miralpeix va viure a Gràcia i va morir el 1994.

Bibliografia

Arderiu, Clementina. *Poesies Completes*. Barcelona, Selecta, 1952.

Castellví Fontanet, Otlía. *1926-1946: vint anys d'història*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, 1997.

Castellví Fontanet, Otlía. *De les txeques de Barcelona a l'Alemanya nazi*. Barcelona: Quaderns Crema, 2003

"El treball de casa", *Carrer Gran, revista quinzenal independent del barri de Gràcia*, número 10, segona quinzena de febrer de 1980.

Carrasco Carrasco Bengoa i Mónica Serrano Gutiérrez. *Compte satèl·lit de la producció domèstica (CSPD) de les llars de Catalunya, 2001*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Institut Català de les Dones, 2007.

Contel i Ruiz, Josep M. *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis. El subsòl com a supervivència*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia, 2010.

Musons Agell, Albert. *Gent de Gràcia*. Barcelona: Lluïsos de Gràcia, 2004-2006. Vol. 1 i 2

Lafarga, Joan. *Gràcia: de rural a urbana. Història d'un territori*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia, 2001.

"La força de les dones. Memòries de la Bruguera", *Butlletí de la Vocalia de la Dona de l'Associació de Veïns i Veïnes Coll-Vallcarca*, número 11, gener de 2010.

Maria Mercè Marçal "Viratges, reminiscències" dins *Barcelldones*. Barcelona: Edicions de l'Eixample-Espai de dones, 1989, p. 51-63.

R. i R., J. *La contribución de sangre. Relación detallada de los sucesos ocurridos en Barcelona y pueblos circunvecinos en la última insurrección (abril de 1870) con un dietario del ciudadano Francisco Derch, jefe de las fuerzas sublevadas de Gracia*. Barcelona: Libreria de I. López, 1870. Edició facsímil promoguda pel Taller d'Història de Gràcia, l'Ajuntament de Barcelona, l'Arxiu Municipal del Districte de Gràcia i l'Institut de Cultura, 2004.